
DEVONA (II- QISM)

Tohir Malik

SINOV

Kesganbelga shom tushdi. Asqarali, choyxonada hech kim qolmagan bo'lsa-da, Dilmurod kelib qolar, deb poylab o'tirdi. Kunduzgi voqea asirligidan qutula olmagan Rhaq-Mirzavoy ham noiloj samovarxonada qoldi. Asqarali choy damlab kelib so'riga chiqdi-da, Mirzavoyni yoniga chorlab, choy quyib uzatdi.

— Dilmurodjon ham xuddi to'ng'ichimga o'xshab besaranjom ekanlar, — dedi u kaftiga nos tashlab, — to'ng'ichim o'ziga-o'zi qildi. Raislikni tuppa-tuzuk eplab turuvdi. Xalq ham undan rozi edi. Ispaniyaga borishning nima keragi bor edi unga, hayronman. Begona yurt bo'lsa, u yerda amma-xolasi bo'lmasa. Na aza ochishni bilasiz, na kutishni...

— Ketayotganlarida rizolik berib edingizmi?

— Rizolik... — Asqarali bir zum o'ylanib bosh irg'adi-da, kaftidagi nosni yana nosqovoqqa qaytarib to'kdi. — Rizolik bermay ilojim qancha?

— Boshqalarning dardiga befarq qaramasa, yaxshi odam ekan o'g'lingiz.

— Nimasini aytasiz. Shu kolxozni deb necha o'lib, necha tirilgan. Agar o'g'lim yelib-yugurmaganda Mamarayimga o'xshaganlar qishloqning yarmini quloq qilib yuborishardi. Kelib-kelib ro'yxat tuzishni Mamarayimga topshirishibdi. Bitta sigiri borni ham tirkabdi-da ro'yxatga bu zang'ar. Yo'q, o'g'lim yo'l bermadi. Kattalargacha borib keldi. Bo'lmasa unga nima edi? Ro'yxatni Mamarayim tuzgan. Gunohi ham uning bo'ynida... G'alati bola edi to'ng'ichim, esiz, peshonamga sig'madi. Bolamdan zurriyot qolmadi. Shunga kuyaman. Boyoqishning Saboxonda ko'ngli bor ekan. Boshqaga uylanmadi. Saboxonning ham ko'ngli bor edi o'g'limga. Ammo otasi iblislik qildi. «To'rtta odam yig'lsa, qudam shu kishi bo'ladi, deb cho'tirni ko'rsatamanmi?» debdi. Gapini qarang, zang'arning. U aslida mening cho'tirligimdan or qilmagan. Foyda unsa moxov bilan og'iz-burun o'pishadi u odam. Mo'mayroq qalinga umid qilgan, chamamda. O'g'lim rais bo'lgani bilan echkimiz ham yo'q edi. E, ishqilib omon bo'lishsin. Dunyo shunaqa ekan-da.

Asqarali kaftiga nos to'kib, tilining tagiga tashladi-da, kaftini qoqdi.

— Turib-turib Saboxonga achinaman. Otasining ra'yiga qarab bebaxt bo'ldi, bechora. Qaynag'asi o'zini osib qo'ygandan keyin eri to'satdan g'oyib bo'ldi. Yerga kirib ketdimi, osmonga chiqdimi — hech kim bilmaydi. Saboxon ikki o't orasida kuyib ado bo'lyapti. Erini kutay desa, kuz kelsa uch yil bo'ladi — nom-nishon yo'q. Boshqasini er qilay desa — boshi ochiq emas. Tag'in ham ayol zotining joni temirdan bo'larkan. Boshimga bunaqa g'am tushsa, men chidamay, tars yorilib ketardim... — Bu gaplarni eshitib Rhaq-Mirzavoyning ko'z oldiga Nazira keldi. Saboxonning uzori Naziraga o'xsharkan, deb yursa, qismati ham bir ekan-ku? Nazira ham ko'ngil qo'yaniga yetisholmay azobda qolgan edi. Saboxon ham. Nahot birgina gapni aytilish qiz bola uchun shunchalar mashaqqat bo'lsa?.. Bu holni biron bayon qilsa Rhaq ishonmas edi. Nazirani ko'rib, ikkilangan edi. Saboxonning qismati endi uni butkul hayratga soldi... Chunki u ayolning

go‘zalligi tashqi chiroyida emas, balki hayoda, nomusda, iffatini saqlashida ekanini hali bilmasdi.

— Choyga qarang, — Asqarali shunday deb piyolani chertib qo‘ydi. Rhaq-Mirzavoy sergak tortib, Asqaralining qo‘lidan piyolani oldi. — Xayol olib qochdimi, deyma-a? — dedi Asqarali unga sinov nazari bilan qarab.

— Ha... ayollarni o‘ylayapman. Birovga ko‘ngil qo‘yishsa ham «yaxshi ko‘raman», deb aytisholmaydi.

— Be, aytish qayoqda! Yaxshi ko‘rishning dardi ham, lazzati ham shunda bo‘lsa kerak-da. Qizlarni gapirasiz, erkak bo‘la turib vaqtida yigitlar ham chaynalib qolishadi-ku... O‘g‘limni ayting. Bir og‘iz gapirmadi. Ispaniyaga ketyapman, dedi-yu, jo‘navordi. Saboxonning dardi ichida, qon-qaqshab qolaverdi. Mirzavoy, inim, bizning bir aybimiz bor: hamma narsani ipidan-ignasigacha bilishni istaymiz. Shu deng, sizdan bir narsani so‘ramoqchiman: yurishingizdan so‘qqaboshga o‘xshaysiz. Uylanmaganmisiz?

Rhaq bunday savol berilishini hisobga olib qo‘ygan edi, shu sababli ikkilanib o‘tirmadi:

— Yo‘q, — deb kulimsiradi.

— Shu paytgacha-ya? Nahot biron-bir jonon yuragingizdan urmagan bo‘lsa!

— Shunaqasi topilmadi-da, Asqarali aka.

— Be! — Asqarali shunday deb kuldi. — Dunyoni aylanib yuraveribsiz-ku, ishq-muhabbat ko‘chasiga kirmabsiz-da, a? Qo‘ying-e, inim! Sevgi dardini tortmagan bo‘lsangiz, hali dunyoga kelmabsiz. Sizga qoyil bo‘lmadim. — Asqarali Rhaqni yelkasiga urib qo‘ydi. — Hali ham kech emas, ko‘chaga chiqqanda sal boshingizni ko‘tarib, ko‘zingizni kattaroq ochib yuring. Bironasiga yuragingiz «jiz» etsa, o‘rtada mana men kafil.

Yurak «jiz» etish... Qiziq odam ekan bu Asqarali. «Jiz» etgani bilan Rhaq unga dardini ocha olarmidi. Qiziq... Bu qanaqasi?! Yerga tushgan zahoti Nazirani izladi, keyin Saboxonni ko‘rganda g‘alati bo‘ldi. Endi rost gapni aytolmayapti. Bu yuragida uyg‘onayotgan muhabbat belgilarimi? Saboxonga ko‘ngil qo‘yyaptimi? Ana xolos!
— Inim, choyni iching, soviyapti...

Rhaq bu gapdan keyin xayolini yig‘ib, sovib qolgan choyni shoshilib ho‘pladi-da, piyolani uzatdi.

— Ba‘zan uyqum o‘chib, osmonga qarayman, — dedi Asqarali piyolaga choy quya turib.

— Bir kuni to‘ng‘ichim, yulduzlarda ham odam yashar ekan, degan gap topib kelgan edi. Shundan beri, o‘y o‘ylab o‘yimga yetolmayman. Yulduzlarda odamlar bo‘lsa bordir, ammo ularda ham muhabbat degan his bormikin? Bizga o‘xshab bir-birini yaxshi ko‘rib, dardini ichiga yutib yasharmikin?

Rhaq bu gapni eshitib, birdan Tangni esladi-yu, beixtiyor: «Yo‘q», deb yubordi. Asqarali unga savolomuz qaradi.

— Muhabbat yo‘q deysizmi?

Rhaq vujudidagi hisni boshqara olmay, sirini oshkor qilay deganini tushundi. Gapni boshqa mavzuga burish maqsadida chaynaldi:

— Muhabbat... emas, yulduzlarda odam yashamasa kerak...

Xayriyat, baxtiga Asqarali uning dovdirashini sezmadi.

— Kim biladi, odamlarning og‘zidagi bir gap-da, bu, — dedi-da, choynak-piyolani olib o‘rnidan turdi.— Dilmurodjon bugun qaytmasalar kerak. Ulov bo‘lmagan ko‘rinadi. Ezmalanib sizni ham uyqudan qo‘ymay.

Rhaq-Mirzavoy Asqarali bilan xayrlashib, shifoxona tomonga o‘tdi. Ammo ichkari kirmay ostonada turib qoldi. Samovarchining muhabbat haqidagi gaplari uning xayolini chalg‘itdi. Rhaq Devona boshidan kechirgan voqealar bilan tanishgach, hech kim bilan suhbatlashmay, yotaman, deb o‘ylagan edi. Devona tufayli vujudida uyg‘ongan tuyg‘ular azobi unga yetib ortar edi. Aksiga olib, samovarchi gapga tutdi. Gapga tutganda ham yarasini yangilab, tuz sepdi. Rhaq uchun mana shu tuyg‘u hozir ortiqcha edi. Muhabbat haqida, Nazira, Saboxon haqida o‘ylashni istamasdi. Shuning uchun ham to‘xtadi. Orqasiga o‘girilib, qabriston tomonga qaradi. Ko‘z oldiga titroq bosgan Devona keldi. O‘zining badaniga ham yengil titroq yugurib, junjikdi. Ichkari kirdi. Rhaq Devonaning boshiga tushgan barcha savdolari bilmasa-da, aqldan ozish sababini angladi.

Yerliklarning yuragi tangliklarnikiga nisbatan ancha kichik. Asab hujayralari ham kam. Ammo shu mitti yurakka tushuvchi ruhiy kuch bir necha baravar katta. Rhaq bu fikrni, bu nomutanosiblikni avvalgi safar chog‘ida sezmagan ekan. U yoshligida, tarixni titkilash orzusida yurganida, tangliklarning bir vaqtlar beshta barmog‘i bo‘lganini tasodifan eshitgan edi. Jismoniy harakat kamaygan sayin barmoqlar kichrayib-kichrayib, oxiri ikkitasi yo‘qolgan ekan. Balki yurak buning aksidir? His-tuyg‘u, ruhiy yuk kamaygani sayin tangliklarning yuragi kattalashib ketgandir. Axir u hozir qon haydashdan bo‘lak ishni bilmaydi-ku?! Yurak keraksiz hislardan, demakki, ortiqcha ruhiy yukdan xoli qilingani ma’quldir. Lekin mehrdan uzmaslik kerak ekan. Rhaq buning azobini Tangda sezmagan edi. Yerga tushib, bildi. Bildi-yu, og‘ir yuk ko‘taruvchi ana shu mitti yurak egalariga havasi oshdi.

Rhaq vujudidagi hisni boshqara olmay, sirini oshkor qilay deganini tushundi. Gapni boshqa mavzuga burish maqsadida chaynaldi:

— Muhabbat... emas, yulduzlarda odam yashamasa kerak...

Xayriyat, baxtiga Asqarali uning dovdirashini sezmadi.

— Kim biladi, odamlarning og‘zidagi bir gap-da, bu, — dedi-da, choynak-piyolani olib o‘rnidan turdi.— Dilmurodjon bugun qaytmasalar kerak. Ulov bo‘lmagan ko‘rinadi. Ezmalanib sizni ham uyqudan qo‘ymay.

Rhaq-Mirzavoy Asqarali bilan xayrlashib, shifoxona tomonga o‘tdi. Ammo ichkari kirmay ostonada turib qoldi. Samovarchining muhabbat haqidagi gaplari uning xayolini chalg‘itdi. Rhaq Devona boshidan kechirgan voqealar bilan tanishgach, hech kim bilan

suhbatlashmay, yotaman, deb o'ylagan edi. Devona tufayli vujudida uyg'ongan tuyg'ular azobi unga yetib ortar edi. Aksiga olib, samovarchi gapga tutdi. Gapga tutganda ham yarasini yangilab, tuz sepdi. Rhaq uchun mana shu tuyg'u hozir ortiqcha edi. Muhabbat haqida, Nazira, Saboxon haqida o'ylashni istamasdi. Shuning uchun ham to'xtadi. Orqasiga o'girilib, qabriston tomonga qaradi. Ko'z oldiga titroq bosgan Devona keldi. O'zining badaniga ham yengil titroq yugurib, junjikdi. Ichkari kirdi. Rhaq Devonaning boshiga tushgan barcha savdolari bilmasa-da, aqlidan ozish sababini angladi.

Yerliklarning yuragi tangliklarnikiga nisbatan ancha kichik. Asab hujayralari ham kam. Ammo shu mitti yurakka tushuvchi ruhiy kuch bir necha baravar katta. Rhaq bu fikrni, bu nomutanosiblikni avvalgi safar chog'ida sezmagan ekan. U yoshligida, tarixni titkilash orzusida yurganida, tangliklarning bir vaqtlar beshta barmog'i bo'lganini tasodifan eshitgan edi. Jismoniy harakat kamaygan sayin barmoqlar kichrayib-kichrayib, oxiri ikkitasi yo'qolgan ekan. Balki yurak buning aksidir? His-tuyg'u, ruhiy yuk kamaygani sayin tangliklarning yuragi kattalashib ketgandir. Axir u hozir qon haydashdan bo'lak ishni bilmaydi-ku?! Yurak keraksiz hislardan, demakki, ortiqcha ruhiy yukdan xoli qilingani ma'quldir. Lekin mehrdan uzmaslik kerak ekan. Rhaq buning azobini Tangda sezmagan edi. Yerga tushib, bildi. Bildi-yu, og'ir yuk ko'taruvchi ana shu mitti yurak egalari havasi oshdi.

Kesganbel uyquga berildi. Hatto itlar ham hurmay qo'ydi. Uylar qora qutilar kabi terilgan. Qabristonni daraxtlar qorasi to'sgan. Shunday bo'lsa ham Rhaq o'sha yoqqa tikildi. Devonaning titrab, bukchayib o'tirishi sira ko'z oldidan ketmadi. Aslida, u bunday qilmasligi kerak edi. Devonaning azob chekishini yaxshi bilardi. Shuning uchun ham dastlabki kunlari bu ishdan o'zini tiyib yurdi. Ammo bo'lajak tahlillar uchun Devonaning boshiga tushgan savdolari bilishi juda zarur edi.

O'sha tun Rhaq Devonadan ko'proq azob chekdi. Tongni bedor qarshilab, yuragidagi hissi yanada qudrat kasb etganini kashf qildi. U faqat qiyofasi bilan emas, ichki dunyosi bilan ham yerlik odamlarga yaqinlashayotganiga amin bo'ldi.

Rhaq-Mirzavoy samovorxonada nonushta qilgach, tog'dagi ko'katlardan tayyorlagan turkana dorini eltib, raisni tinchitdi. Shundan so'ng to peshinga qadar xonasidan chiqmadi. U bo'lajak ishlar uchun ruhiyatini sozlab olishi kerak edi. Shu sababli shiftga tikilganicha hech nimani o'ylamay yotdi.

Uning tinchini Dilmurodning ovozi buzdi. Rhaq erinibgina turib kerishdi-da, unga peshvoz chiqdi. Qoshlarigacha changga belangan Dilmurod qo'lidagi qora sumkani ostonaga qo'yib, o'zi tol soyasidagi so'riga borib o'tirdi. Qaytishda ulovsiz qiynalganini aytib bo'lgach: «Hammayoq jimjit, tinchlikmi?» deb so'radi.

— Saboxondan darak bo'lmadi. Shopo'lat akamiz bugun progul qildilar. Nazarimda, Umidani olib ketganingizdan xafa, — dedi Rhaq.

— O'zim ham shunday bo'ladi, deb o'ylagandim. Yana oldiga borish kerak. Endi o'zicha kelmaydi.

Dilmurod yuviniib, choy ichib olgach, qabristonga yo‘l olishdi. Hujrani qarashdi: Devona yo‘q. Uni ertasiga ham, indiniga ham topa olishmadi. Oradan besh kun o‘tsa ham undan darak bo‘lmadi. Nima qilishni bilmay garang bo‘lib turganlarida, Saboxon kelib Devonani mozarboshida ko‘rganini aytdi. Paysalga solmay, o‘sha zahoti Devonaning hujrasiga borishdi. Ma’yus o‘tirgan Devona ularga qarab ham qo‘ymadi. Rhaqning hazil-huzuli ham e’tiborsiz qoldi.

— Menga qarang, Shopo‘lat aka, siz Umidaning ketib qolganiga xafa bo‘lganga o‘xshaysiz, a? To‘g‘rimi?

Devona boshini egdi.

— Be, shunga shunchami, — dedi Rhaq-Mirzavoy, Dilmurodga «Masala ravshan» degandek ko‘z qisib qo‘yib, — Umida erta-indin keladi. «Ungacha Shopo‘lat amakim do‘xtirxonada ishlab tursinlar», debdi. Ishga bormasangiz qaytmas ekan..

... Hozir Devonaga gapirish ortiqcha ekanini bilib, bo‘shashgan holda izlariga qaytdilar. Rhaqning gaplari ta’sir qildimi, har nechuk Devona ertasiga «ishga» keldi. Bir necha kun shu zaylda o‘tdi. Dilmurod yaxshi gapirib uning ko‘nglini ovlar, bu tayyorgarlikning mashaqqatidan emas, cho‘zilib borayotganidan kuyunardi. Devona hadeganda bo‘yin beradigan emasdi. Buni anglagan Dilmurod yana Rhaq-Mirzavoy yordamida ish tutishga harakat qildi.

Mirzavoy hovliga chiqib, Devonani tol soyasidagi so‘riga chaqirdi-da, Dilmurod tayyorlab bergan savollar bo‘yicha uni asta so‘roqqa tutdi.

— Samovarchi Asqaralining eshigiga borgansiz-a? Eshigida nima bor edi?

— Eshigida... eshak! — Devona yelkasini silkitib huzurlanib kuldi.

— Yana nima bor?

— Eshak...

— Uyida sholcha-polcha, xontaxta bormi?

Devona Mirzavoyning og‘ziga qarab indamay turaverdi.

— Uyida nima bor?

— G‘ing-g‘ing, taka-tum, taka-taka-tum, — Devona shunday deb qo‘li bilan havoda aylana chizdi.

«Patefon shekilli», deb o‘yladi Dilmurod uning harakatlariga razm solib.

— Shopo‘lat aka, manavi xo‘jayin mendan pakana,a? Asqaralining nevarasi ham shunday. Ularning orasida nima farq bor?

— Pak-pakana...

— Kapalakni bilasiz-a, musichani ham bilasizmi? Ularning bir-biridan nima farqi bor?

Devona atrofiga olazarak qaradi: aftidan, musicha yoki kapalak izladi. Ammo ko‘zi eshikdan kirib kelayotgan raisga tushib, o‘rnidan turib ketdi. Orqasiga chekindi.

Dilmurod Devonaning raisdan ozor chekkanini sezdi.

Rais qamchinini o'ynatgancha etik qo'njiga urib-urib kelardi. Do'xtirlar bilan sovuqqina so'rashib, so'riga omonat o'tirdi.

— Bu nimasi yana! Odamlar do'xtirxonaga yo'lamaydigan bo'lib qolishibdi-ku?

— Qani, ichkari kiraylik...

— Menga shu yer ham bo'laveradi, ichkari dim.

— Shopo'lat aka, sizga ruxsat, boravering.

Devona osongina qutulganidan quvonib tezgina chiqib ketdi. Rhaq-Mirzavoy voqeani raisga asta tushuntirdi. Mamarayim uning gaplarini bo'lmay tingladi. Keyin hech nima eshitmaganday: «Jinnini yo'latmanglar, tamom!» deb turib oldi.

— Odamlar qo'rqupti bu birlamchi, — dedi qarorini izohlashga urinib, — ikkilamchi, o'zlaring o'ylab topgan santexnikaga ham to'g'ri kelmaydi. Do'xtirxona ozoda bo'lishi kerak.

— Santexnika emas, sangigiena... — dedi Dilmurod uning xatosini to'g'rilab.

— Ha, nima bo'lsa o'sha-da, — dedi rais bepisand ohangda.

— Axir, Toshkentdan ataylab tajriba o'tkazaman, deb kelgan bu kishi!

— Bu yer tajribaxona emas, kolxoz! Jinni kerak bo'lsa, ana, olib ketaversin.

Rais: «Gap tamom!» degandek qamchini bilan etik qo'njiga bir urib qo'ydi-da, turdi.

— To'xtang, Mamarayim aka, gapimizni eshiting. Rentgen apparatini bilasiz-a? Dizelni ham eshitgansiz. Aslida Rentgen ham, Dizel ham olimlarning nomi. Dilmurodjon antiqa bir asbob yasaganlar. Shu bahona qishlog'ingizning nomi dunyoga mashhur bo'lsa yomonmi?

Mamarayim, meni mazax qilyaptimi bu, deb bir qarab oldi. Rhaq-Mirzavoyning jiddiy turganini ko'rib, hovridan tushdi.

— Menga qolsa, yo'q demayman. Lekin odamlar...

— Odamlarga tushuntiramiz.

— Yaxshi, agar biror gap qo'zg'alsa, ranjimaysizlar... Asbobga «Kesganbel» deb nom beradimi, balo deydimi, bari bir ayab o'tirmayman... — Rais shunday deb chiqib ketdi.

Ertasiga Rhaq raisga uchrashdi-da, toqqa chiqib ketishayotganini, dorivor giyohlar terib tushajaklarini aytib ruxsat oldi. Sahar chog'ida, Asqarali ikkita eshakka to'qim urib bergach, yo'lga tushishdi. Dovon oshib yuqorilashgan sari archazor qalinlasha bordi. Salqin havoda etlari junjikdi. Eshakda yurib o'rganmaganlari uchun endi piyoda bo'lib olishgan edi. Dilmurod atrofga boqib to'ymasdi. Yolg'izoyoq so'qmoq qorli cho'qqi tomon uzayib boraveradi. Qorli cho'qqining uchi esa ko'rinmaydi. Paxmayib ketgan qo'ng'ir bulut xuddi tog' cho'qqilariga ilashib qolganday qimirlamasdan turibdi.

«Odamning hayoti ham tabiatdagi daraxtu ko'katlarga o'xshaydi, — deb o'ylardi Dilmurod. — Odamlar har xil bo'lganidek, daraxtlar ham turlicha. Biri istagancha

egilaveradi. Biri egilishdan ko‘ra sinishni ravo ko‘radi. Mana, archalar qiyalikda ham tik o‘syapti. Ularni qor ko‘mib tashlaydi, sel yulmoqchi, shamol egmoqchi bo‘ladi. Lekin bari bir u tik o‘saveradi. Qorning ham, selu shamolning ham o‘tkinchiligini biladi...»

Eshagini yetaklab olgan Rhaq Dilmuroddan besh qadamcha orqada kelardi. U ham bu ajib manzaraga suqlanib boqar, bunday go‘zallikni xayolan Tangdan izlardi. «Tang ham balki qachonlar shunday sehrli bo‘lgandir, — deb o‘ylardi u. — Ajdodlarimiz xuddi shunday sof havoda nafas olgandirlar. Tabiatning bunday chiroyidan zavqlangandirlar. Hozirgi avlod esa hammasidan mahrum. Tangliklar Yerga kelsa, bularning qadriga yetarmikanlar?»

Ular bir-biriga yelka tiragan ikki tog‘ orasidan o‘tib, ko‘m-ko‘k o‘t bilan burkangan yalanglikka chiqdilar.

— Buni qarang, Mirzavoy aka, quling o‘rgilsin oromgoh bo‘ladigan joy ekanmi, a? — dedi Dilmurod to‘xtab.

— Ha, bunaqa jannatsifat joylar hamma yerda ham bo‘lavermasa kerak, — dedi Rhaq-Mirzavoy uning gapini ma‘qullab.

— Attang, ming attang, — dedi Dilmurod bosh chayqab. — Biz jannatimizning qadriga yetmaymiz. Bunaqa joyda hordiq chiqargan odamga kasal degan narsa yaqinlashmaydi. Avvalo havoning o‘zi dori. Qolaversa, faqat sut yoki qimiz ichib shifo topish mumkni. Mana shu ko‘katlarning hammasi dori.

— Sizga o‘xshagan olimlar buni xalqqa tushuntirishlari kerak-da.

— E, tushuntirish bilan ish bitmaydi. Agar so‘zim o‘tsa, boshqa narsani taklif qilardim.

— Nimani?

— Hozir kattalar Qrimda dam olishni rasm qilishgan. Borib to‘g‘ri qilishadi. Yil bo‘yi ishlab charchagandan keyin dam olish kerak. Ular Qrimni ko‘rib, yaxshi taassurotlar bilan qaytishadi-yu, o‘shanaqa oromgohlarni shu yerda qurishni o‘ylashmaydi. Shuning uchun men ularni Qrimga yubortirmasdim. Ana o‘shanda ular uzoqqa borishni o‘ylamay, shu yerlarda oromgohlar qurishga majbur bo‘lishardi.

Rhaq uning rejasini eshitib, kuldi.

— Dilmurodjon, sizga razm solib turibmanu hayron bo‘laman. Bir qarasam, dono, ko‘p o‘ylab, kam gapiradigan vazmin olimsiz. Bir qarasam, bolalarcha soddalik bilan kuyunasiz.

— Bu hammada ham bor qusur, Mirzavoy aka. Siz o‘zingizni bilmay gapiryapsiz shekilli, a?

— Men ham shunaqamanmi?

— Hozir menga taqagan aybingiz to‘laligicha o‘zingizga tegishli. Hatto harakatingizda ham mo‘‘tadillik yo‘q. Dam og‘ir qadam tashlaysiz, dam yugurib ketay deysiz. Ayniqsa qiyaliklarda sizga yetish qiyin. Yana, o‘pkamning mazasi yo‘q, deysiz. Ochig‘ini aysam, ovqatni ham bir xilda yemaysiz. Kayfiyatingizga-ku mutlaqo tushuna olmayman. Sizda askiyaga moyillik bor desam, kamgap bo‘lib qolasiz. Odamovi desam, Asqarali aka bilan teppa-teng gaplashasiz. To‘g‘ri sezibmanmi?

Rhaq-Mirzavoy jilmayib bosh irg'adi. Ammo ichidan zil ketdi. U Tang kemasidagi gen kamerasini mukammal deb hisoblagani uchun chinakam yerlik qiyofasiga kirganman, deb o'ylardi. Holbuki, harakatlarida shuncha tafovut bor ekan. Demak, vaqt oqimining tezligidagi farq genetik kod tuzilayotgan damda aniq hisobga olinmagan. Endi diqqatni bir yerga jamlab, o'ylab ish yuritish kerak...

Ular Novqatga kun oqqanda kirib kelishdi. Samovarxonaga kirib shu qishloqdan ketib qolgan jinnini surishtirishdi. Rhaq shu qishloqlik Mashhura ismli ayolni topish kerakligini bilsa ham sir boy bermadi.

Samovarxonadagilar jinni voqeasini eslash uchun ko'p urinishmadi. Darrov eslashdi. — O'n yilning nari-berisida telba paydo bo'luvdi, — dedi chalako'sa bir qariya tamshanib. — Jalol so'fining qizi, «Akam», deb boshlab keluvdi. Jalol so'fining mullavachcha o'g'li bo'lardi. Aytishlaricha, o'shaning esi og'ib qog'onakan. Omma men unga o'xshatmadim. Yo jinni bo'g'oniga o'zgarib ketganmi, nevlay. Omma so'fining qizi kichkina to'y bergan kundan keyin jinnining ham qorasi o'chdi. O'shandan beri, Xudoga shukr, Novqatda jinni zoti bo'lmadi.

Mashhuraning uyiga o'sha qariyaning o'zi boshlab bordi. Ichkari kirib fotiha o'qidi-da, yumushi borligini aytib, chiqib ketdi.

Dilmurod Mashhuraning oppoq sochlari, ajin bosgan yuzi, xiyol egik qaddiga boqib, qari kampir bo'lsa kerak, deb o'ylagandi. Keyin bilsa u Devonaning singlisi ekan. Mashhura ham, uning muomalasi dag'alroq eri ham mehmonlarning vrach ekaniga ishonishmadi. (Qaysi vrach, qaysi zamonda bitta jinnining tarixini bilaman, deb tog' oshib kelibdi?) Shuning uchun savollarga uzuq-yuluq javob berishdi. Hatto Mashhura «Nevlay, akamga o'xshatib edim. Keyin ketib qoldi», deb gapni kalta qildi. Rhaq suhbatni yana maromiga solaman, deganda Dilmurod qovun tushirib qo'ydi.

— Akangiz Norxo'ja degan qo'rboshi bilan birga bo'lgan ekan. Buxoroda o'qib kelgan ekan, shu rostmi? — degan savolni eshitib, Mashhuraning eri yorilib ketdi.

— Hoy, uka, menga qarang, siz unaqa ipni chuvalatavermang. Yo'q yerdan aybni topib kelib qo'yishni biz ham bilamiz. Opangizning umri bolalarni o'qitish bilan o'tyapti. Men ham kolxozda kichkina emasman. Bizni qaqshatishni o'ylamang. Mening urug'imda ham, opangizning urug'ida ham bosmachi, mulla degani bo'lmagan. Opangizning akasi qizil komandir edi. Hujjatlarimiz bor. Bizni gangitmang. Choyni ichib bo'lgandirsizlar-a?

Bu gapdan keyin noiloj turib, samovarxonaga qaytishdi. Mashhura ularning ko'ziga qaray olmadi. Eri bo'lsa, pok odam ekanini to ko'chaga qadar ta'kidlab bordi.

Samovarxonadagilar bo'lgan voqeani eshitib achinishdi.

— Shunaqa bo'lishini bilib, darrov izimga qayta qoluvdim, — dedi hali yo'l ko'rsatgan qariya. — Bu so'ltamatga aql bitmadi-bitmadi. Eshigingga otangning qotili kelsa ham bir kechaga joy qilib bermaysanmi, it emgan. Axir uyingga non so'rab kelishmabdi-ku? Tag'in ham baxtiga omonliq zamon. Eski paytlar bo'lganda mehmonning yuziga

chopgani uchun sazoyi qilinardi...

— Jinnining qadamini ham o'sha nomard qirqdi. To'yda odamlarga ko'rinsa izza chekaman, deb tog'asinikiga olib borib qamab qo'yibdi. Jinnida ham farosat bo'larkanda, eshigiga qaytib kelmadi.

Samovarxonadagilar Mashhuraning eriga shu zaylda la'nat tamg'asini bosishgach, mehmonlarni (biri olib, biri qo'yib) uylariga chorlashdi. Rhaq bilan Dilmurod qulluq qilib, samovarxonada qolishdi.

— Har holda kelganimiz chakki bo'lmadi. Voqea ancha oydinlashdi. Devona shu xotinning akasi. Dovdirashidan bilinib turibdi. Faqat aytishga qo'rquyapti. Endi o'z otini aytib chaqirsak ham bo'ladi, — dedi Dilmurod, ichiga paxta tiqilgan qattiq yostiqqa yonboshlab.

— Yarasini yangilab qo'ymaymizmi? — dedi Rhaq o'rnini tuzata turib.

— Bu gapingizda jon bor. Agar unga qattiq ta'sir qilgan voqeani aniqlasak, qoyilmaqom ish bo'lardi. Lekin bu voqeani bularning o'zlari ham bilmasa kerak. Har holda, bosmachilarga bog'liqqa o'xshaydi. Boshiga urishganmi, qo'rqitishganmi, qiynashganmi, ishqilib, bir gap bo'lgan. Askar qalpog'i esingizdami? Demak, u Mashhuraning katta akasiniki. Demak, jinni aqlini butunlay yo'qotmagan. Bu ishimizni ancha yengillashtiruvchi dalil!

Dilmurod «kerakli narsalarni» bilib olganidan mamnun edi. Rhaq esa Mashhuraning yashirin o'ylarini o'qib, Sabohiddinning qismatiga yanada kuchliroq qayg'urardi.

Novqatdan qaytishgandan so'ng Dilmurod sinovga tayyorgarlikni tezlashtirdi. Devona xonaga kirib yotishga to'rt marta bo'yin bermadi. Oxiri, hech qanday qo'rqinchli hodisa sodir bo'lmasligiga ishonch hosil qilgach, ustiga charm qoplangan taxta so'ri ustiga chiqib ko'zlarini chaqchaytirgancha jim yotdi. TET ishga tushib impuls yuborilgach, hushidan ketdi. Rhaq savol nazari bilan Dilmurodga qaradi.

— Me'yoridan sal oshiribmiz. Xavotir olmang, hozir hushiga keladi, — dedi Dilmurod uning mijjalarini qayirib ko'rar ekan.

Devona ikki soat harakatsiz yotdi. Keyin badaniga titroq kirdi-da, o'rnidan turdi. Rhaq bilan Dilmurodga hayrat bilan tikilib, orqasiga tisarilganicha chiqib ketdi.

Dilmurod o'zini xotirjam ko'rsatishga urinsa-da, asta titrayotgan barmoqlari hayajonini fosh qilib turardi. Shuning uchun ham u asbobni shosha-pisha g'ilofga joylagach, uyga borib dam olajagini bahona qilib chiqib ketdi.

Rhaq uning asl maqsadini bilgani uchun kuzatgani chiqmadi. Charm qoplangan so'riga o'tirib, o'yga toldi...

«Hozir uyga boradi-yu, panalab qabristonga yo'l oladi. Devonani kuzatadi. Hayajonini mendan yashirmoqchi. Birinchi sinovning yaxshi o'tganini hali o'zi bilmaydi. Qishloqqa kelganiga oy to'ladi, ammo bir zum tinch turmadi. Doim bir narsani fikrlaydi,

bahslashadi, isbot qilmoqchi bo'ladi. Xullas, qaragan kishi uning tirik ekanini, yuragi urib turganini darrov his qiladi. Tangliklar esa... ularning tirikligini faqat harakatlanishidan bilish mumkin...»

Rhaqning ko'z oldiga Fidning horg'in chehrasi keldi. Rhaq ikkinchi safarga tayyorgarlik ko'rayotganida Fid o'zining qarashlarini oshkor etgan, hamisha Rhaq bilan yakdil ekanini bildirgan edi.

Yerga safar qilinguncha Tang donishmandlari masalalarni bahsga berilmay turib tezda hal etardilar. Lukn bilan Rhaqning kundaliklaridagi qarama-qarshi fikr kutilmaganda ularni ikki oqimga ajratib qo'ydi. Rhaq Yer taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatmay, yerliklarning ichki dunyosini sof saqlab qolish kerak, degan talabni ilgari surgan edi. Fid Rhaqning «tezkor taraqqiyot bilan ichki ma'naviy dunyo bir-birini rad etadi. Tushunmovchilik, xatolar, urushlar barham topib, Yerda oqibat, chinakam mehr-muhabbat qaror topadi», degan fikrini qo'llab yanglishmagan edi. Agar Yerga kelganda bunga o'zi ham iqrar bo'lardi. Mutanosiblikni buzib, taraqqiyotni tezlatish tarafdorlari ko'proq edi. Yerning boshqa nuqtalarini kuzatayotgan tangliklar agar o'zgacha xulosaga kelsalar, qora oqim mutlaq qarorga kelib qo'yishi mumkin. Fid atrofidagi bir necha donishmand bilan katta kuchga dosh bera olarmikan?..

Bu o'lkaning asriy uyqudan uyg'onayotganini ko'r ham payqashi mumkin. Avvalgi safar chog'ida Shoaziz o'tkir zehnlil allomalardan so'z ochganida amir bo'yniga ayb sirtmog'ini ilgan edi. Salimxo'ja esa zamon allomalarining ko'z ochishi uchun nimalar qilish kerakligini aytgan edi. Uning bashorati to'g'ri chiqdi. Mana, Dilmurod Yer sathida hech bir donishmand o'ylamagan ishni qildi. Erta-indin Devonaning xotirasini butkul tiklab, hushini joyiga keltiradi. Uyg'onishning isboti uchun yana nima kerak?

Rhaq Devona hushsiz yotganda tunov kuni uni gipnoz qilganidan afsuslandi. Shoshilmasligi kerak ekan. Chunki o'sha gipnoz ta'sirida Devonaning xotirasi qisman tiklanib qolgan, bugun esdaliklarning davomi yuz ochgan edi. Rhaq bu esdaliklarni o'qib, endi Devonani o'z holiga qo'yishga ahd qildi.

Hozir xonada yolg'iz qolgach, Devonaning boshiga tushgan savdolarining davomini ko'z oldiga keltirdi. Ustarada qirdirilgan boshiga choldo'ppi qo'ndirilgan, oq yaktak, oq ishton kiygan, qoruvli gavdasini hiyol egib tasbeh o'g'irgancha xomush tortgan Sabohiddin nigohidan ketmay qoldi...

MUBHAM SO'QMOQ

Otasining nogahoniy o'limidan dili vayron bo'lgan Sabohiddin singlisining qismatini o'ylab, yurak-bag'ri ezilib ketdi.

U singlisi uchun Norxo'janing qarorgohi nima ekan, u dunyoga borib kelishdan ham toymasdi. Sabohiddin ikki tomoni nayzayu tig'lar bilan qurshalgan so'qmoqqa kirib

borayotganini bilardi. Tig'lardan duoyu iltijolar yordamida qutulib bo'lmashligiga ham aqli yetardi. Yoshligida ko'ziga ajina ko'rinsa, darrov kalima qaytarardi. Koshki edi, jinlar bazmiga kirib borayotgan bo'lsa, yo'q, u do'zax otashi tomon boryapti. Balki u yerda azroil bilan yuzma-yuz kelar. Balki omonatini topshirar. Sabohiddin bila turib shu manzilga boryapti. O'zga chora yo'q. Uni bu tomonlarga jihod istagi boshlab kelgan edi. Endi esa fikru xayoli singlisining taqdiri bilan band. Ishqilib, singlisi omon qolsa, bas. Tengini topib uzatsa, bo'ynidagi qarzdan xalos bo'lib, otasining arvohini rozi etardi...

Sabohiddin shu o'ylar girdobiga tushgan bir mahalda ot dupuri eshitildi. Chavandoz ularning eshiklari oldida to'xtadi. U oy yorug'ida akasini tanib, irg'ib o'rnidan turdi. Jamoliddin otasining qazosidan xabar topib kelgan edi. Shu uchun ukasini quchoqlab, unsiz yig'ladi. Bu orada ichkaridan Sohiba aya chiqib past ovozda yig'i boshlab, o'g'lini bag'riga bosdi.

Sabohiddin: «Akam bas qil, deb qolmasmikan», degan xavotir bilan tilovat qila boshladi. Yo'q, Jamoliddin indamadi. Aksincha, ukasiga qo'shilib fотиha o'qidi.

Aka-uka Sohiba ayaga: «Kirib damingizni oling», deyishsa ham, aya unamadi. O'g'illarining diydoriga to'yay deb tun yarmidan oqquncha o'tirdi. Tong bilan baravar turishdi. Sabohiddin bomdodni o'qib olguncha Jamoliddin otiga yem tashlab, qashlagan bo'ldi. Keyin ikkovlon qabristonga yo'l oldilar.

— Men hozir ketishim kerak, — dedi Jamoliddin qaytar mahallarida. — Imillamay Mashhurani olib kel.

— Taqsim bilan bormoqchimiz. — Sabohiddin Xoliqberdi to'ra bilan uchrashganini, uning topshirig'ini akasidan yashirdi.

— Shunday bo'lishini sezgan edim. Bosmachilarga o'tishing aniq ekan.

— Qishloqning ko'p yigitlari islom lashkarlari, siz aytmoqchi, bosmachilar safida ekan. Ulardan bu qadar nafratlanishingiz o'rinsizmikin... axir... «bosmachi» ham siz bilan menga o'xshagan odam. Ular ham el-yurt deb azob chekishyapti.

— Bu gaping to'g'ri. Bizdaqalari ham bor. Surgundan yurib men ko'p narsa angladim. Eng muhimi, haqiqat yagona bo'lsa ham uni turli odam turlicha tushunar ekan. Zamon notinchlanib, adashganlar ham ko'paydi. Kim haq ekanini bilmay garangsib yurganlar undan ham ko'p. Mana, o'zing ham farqiga bormaysan-ku?

— Men haqiqat imonlilarda deb bilaman.

Sabohiddin, akam yana qizishib ketar, deb o'yladi. Yo'q, Jamoliddin uning gapini eshitib, bosh chayqab qo'ydiyu oyog'i ostiga qaragancha bir me'yorda yuraverdi.

Qabristondan ko'ngli cho'kib chiqqani uchunmi, uning shashti past, ukasiga Marg'ilondagi kabi qo'pol muomala qilmas, aksincha, muloyim gapirardi. Boshqa bir tomondan u Sabohiddinning sirtmoqqa tushib qolganini fahmlagan, endi uni qutqarish yo'lini izlab, garang bo'layotgan edi.

— Bosmachilar quroq dasturxonga o'xshaydi. Ularning dastidan yurt ham quroq bo'lib ketdi. Bu ahvolda uzoqqa borisholmaydi. Ular chetga sig'inishyapti. Go'yoki chetdagilar dinning panohi, tayanchi emish. Padariga la'nat bunday tayanchning. Agar foyda

unishiga ko‘zi yetmasa, hech kim qayrilib qaramaydi. Ular hamyonlarining qappayishini o‘ylab, yurtimizga adovat urug‘ini sochishyapti... Musulmonchilikning pok, nopok bo‘lishi bilan inglising necha chaqalik ishi bor? Nahotki shuni tushunish qiyin bo‘lsa? Ularga dinning pokizaligi emas, yurtimizning boyligi kerak.

— Boylik kerak ekan, o‘zlari qo‘shin tortavermaydilarmi?

— Nodonsan, uka. Hali ham esing kirmabdi. Dunyoning ishlari sen o‘ylaganchalik oson emas. Boquvda turgan otga tushov urish mashaqqatli, ammo holdan toygani indamaygina bo‘yin egib turib beradi. Ular bizning o‘lar holga kelishimizni kutishyapti. Bu — birlamchi. Ikkilamchi, hokimiyatni bosmachilar qo‘li bilan olishmoqchi.

— Sho‘rolar-chi?

Sabohiddinning shu topda akasi bilan bahslashish niyati yo‘q edi. Savolni o‘zi istamagan holda berdi. So‘ramasa ham bo‘lardi, chunki olajak javobini taxminan bo‘lsa-da, bilardi. Sabohiddin ingliz bilan o‘risning muddaosida farq ko‘rmasdi. Ularning har biri oyoqlar ostiga munofiqlik to‘rlarini tashlashgan. Ularning har ikkovi ham makkor ovchi. Ovchi ov ovlaydi. Go‘stini yeydi, terisini shilib, sotadi... Ovchi hech mahal o‘ljasiga erkinlik berish uchun tuzoq qo‘ymaydi. Agar «o‘ljamga ozodlik in’om etmoq maqsadida ov qilyapman», desa odamlar undan kulib, jinniga chiqarishadi. Ammo nechundir hech kim inglizdan ham, sho‘rodan ham kulmaydi, ularni tentak demaydi. Balki ko‘zlarini chirt yumganlari holda so‘zlariga inonmoq istaydilar. Sabohiddin Salimxo‘ja bilan suhbatlarida bunga amin bo‘lgan. Sabohiddin bu safar ham yanglishmadi: akasi u kutgan javobni berdi:

— Sho‘rolar bizning erkimizni o‘z qo‘limizga topshirgan.

Sabohiddin boshqa gap qo‘shishni istamadi. Akasining yonida jim boraverdi. U akasiga «siz sarob sari boryapsiz. Bora-bora topganingiz jahannam azobi bo‘ladi», demoqqa og‘iz juftladi-yu, biroq bunday so‘zlarning o‘rni emasligiga fahmi yetib, tilini tiydi.

— Adashganlar ko‘p, ularga achinaman, — dedi Jamoliddin xuddi o‘ziga o‘zi gapirayotganday bosiq ohangda.

— Sizlar tomondami? — deb so‘radi Sabohiddin. Akasi unga norozi qiyofada qarab oldi.

— Yo‘q, senlar tomonda, — dedi «senlar» so‘ziga urg‘u berib.

— Xoliqberdi to‘ra hammi?

— Adashganlarning eng kattasi o‘sha. Bekorga qon to‘kilyapti. Yigitlar bekorga o‘lib ketishyapti...

— Bekorga emas... — Sabohiddin shunday deb jimib qoldi. Akasi «Gapni yamlama», deganday unga qaradi. Sabohiddin bir-ikki qadam qo‘ygach, so‘zida davom etdi: — Olloh taborak va taolo marhamat qilib deydiki: «Olloh yo‘lida halok bo‘lgan shahidlar haqida «bular o‘liklar», demangiz! Yo‘q, ular tiriklardir, lekin sizlar sezmay sizlar.» Ular uchun jannatdan joy hozirlab qo‘yilarkan. Ammo shahid jannatda ko‘rgan ehtirom va rohatdan keyin ham yana bu dunyoga qaytib chiqib yana o‘n marta halok bo‘lishni orzu qilarkan.

Sabohiddin bu gaplarni aytib, «Akam Marg‘ilondagi kabi sapchib tusharmikin, «jannating yo‘q narsa», deb yana kufrga ketarmikin», deb xavotirlandi. Lekin bu safar

Jamoliddin javob qaytarmay, ukasini ajablantirdi.

Ko'chalariga burilgach, eshiklari oldida to'plangan odamlarni ko'rib, ajablanishdi. Olomon ularning yo'lini to'sdi.

— Ana, kallakesar padarkushning o'zi kelyapti, — deb qichqirishdi.

Jamoliddin bu gapni eshitib, qo'lini g'ilof sari yubordi.

— To'pponchangni tek qo'yatur, — dedi qo'lga so'yil ushlagan, yalang oyoq, piltasi chiqqan do'ppi kiygan o'rta yashar kishi.

— Ha, Maqsum tog'a, bu nima harakat o'zi? — dedi Jamoliddin.

— Go'shtni qaerga yashirding?

— Qanaqa go'sht?

— Peshonamda bittayu-bitta g'unajin borligini bilarמידing. Bolalarning rizqiga Xudoning rahmi kelib, bosmachilarga ham oldirmagandi. Sen yulib oldingmi, haromi! — Maqsum tog'a shunday deb so'yilni ko'tardi. Olomon baqirib-chaqirib ularning ustiga bostirib kela boshladi. Jamoliddin mauzerini chiqarib osmonga ketma-ket ikkita o'q uzdi. Odamlar to'xtashdi.

— Maqsum tog'a, g'unajiningizni boshimga uramanmi? Birov tuhmat qilibdi.

— Tuhmat deysanmi? G'unajinning terisini ham birov og'ilxonangga tashlab ketibdimi?

— Sho'rolar kambag'allarga qayishadi, deyishardi. Bosmachidan battar o'g'ri ekan-ku!

— Otangni sho'rolar otgan edi. Xun olishni o'ylamay...

— Bu gapni qo'yatur. Go'shtni berkitgan joyini ko'rsatsin.

— Gapimga ishonib, — dedi Jamoliddin bo'g'ilib.

— To'pponchangni yo'qot. Ko'zinga hech nima ko'rinmay turibdi, mayib qilib qo'yaman, bola.

— O'g'irlamagan bo'lsang, aslahangni yechib gaplash biz bilan. Mana, hech birimizda qurol yo'q.

— Bizga ishonmasang, ukangga berib qo'y. Oldimizga tushib, ellikboshiga borasan.

Jamoliddin bu gaplardan keyin noiloj aslahalarini yechib ukasiga berdi-da, olomon oldiga tushdi. Guzarga yetishganda besh chog'li otliq ularning yo'lini to'sdi. Jamoliddin bosmachilarning tuzog'iga ilinganini anglab, qochmoqchi bo'ldi. Biroq, odamlar uning qo'llarini qayirib oldilar.

— Nima gap? — dedi o'ng qo'lida beshotar ushlagan, shoyi chorsini peshonasiga chapanicha bog'lagan kishi.

Odamlar biri olib, biri qo'yib voqeani bayon qilishdi.

— Sho'rolarning ta'zirini qo'rboshining o'zi beradi.

U gapini tugatishi bilan to'rt yigit otdan irg'ib tushib, Jamoliddinning qo'l-oyog'ini bog'lay boshladi. Yordamga tashlangan Sabohiddinning boshiga og'ir narsa urilib, hushidan ketdi. Ko'zini ochib, o'zini uyida ko'rdi. Tepasida Sultonmurod, sal narida esa Sohiba aya taqdirni la'natlab o'tiribdi. Sabohiddin nimadir demoqchi edi, tili aylanmadi. Uning aytmoqchi bo'lgan gapini Sultonmurod angladi.

— Barini eshitdim, o‘g‘lim. Xotirjam bo‘ling. Akangizni Norxo‘janing yigitlari olib ketibdi. Xudo xohlasa, biz ham bomdoddan keyin yo‘lga chiqamiz.

... Sohiba aya o‘n to‘rt farzand ko‘rib, o‘n bir go‘dagini yerga qo‘ygan. O‘n bir marta onalik quvonchini norasidalariga qo‘shib qora yerga ko‘mgan. O‘sha «o‘n bir hur go‘dakning umrini ham, baxtini ham, rizqini ham Ollohim qolgan uchtagiga bergani rost bo‘lsin», deb yurganida, umidi xira tortdi. Kattasini uylantirib endi rohatini ko‘raman deganida o‘g‘li taloq xatini berdi. Yosh yigit so‘ppayib o‘tib ketarmidi dunyodan. Qayta uylantiramiz, deb turishganda, oraga shayton aralashdi-yu, Jamoliddinni surgun qilishdi. Xayriyatki, u besh yilda qaytdi. Ammo bari bir diydoriga to‘ymadi. Orzu-havas ko‘rolmadi. Olatasir boshlanib, o‘g‘li sho‘rolarga qo‘shilib ketdi. Ba‘zan oylab xabari bo‘lmaydi. Ishqilib, ajal quvmagan bo‘lsin. Zamon notinch ekan, erkaklarning boshi tashvishdan chiqmaydi. Lekin qiz bolaning gunohi nima? Xudo qizini ham bag‘riga sig‘dirmay, unga yana qanday alamni ravo ko‘rdi ekan? Sultonmurod uni panohiga olib balki savob qilgandir? Unday desa musofirlikdan qaytgan Sabohiddinni ham uzoq yo‘lga boshlab ketyapti. Uy huvillab qolyapti. Go‘yo u sira farzand ko‘rmaganday, bir umr yakka-yolg‘iz yashaganday. Bir o‘zi... Yolg‘iz... Uning dardiga kim darmon bo‘larkin?.. U ham barcha onalar kabi ohini ichiga yutadi. Boshqa iloji yo‘q.

Ona ham dunyoga bir marta keladi, ammo necha bor o‘lib-tiriladi. Farzandiga zirapcha kirsa, uning bag‘riga xanjar sanchilganday bo‘ladi. Farzand dog‘i, ayriqliq ona qalbini otashda qovuradi. Agar ona tiriklayin o‘tda kuydirilsa, bunchalik azob chekmasdi. Ona tortgan dard bilan quvonch tarozi pallasiga qo‘yilsa, umr bo‘yi ko‘rgan shodliklari bir kunlik dardiga ham bas kelolmasligi aniq.

Sabohiddin ayasining ko‘zlariga qarab, yurak-bag‘ri ezilib ketdi. Sohiba ayaning yosh aylanib turgan ko‘zlari mungga to‘lgan. Shu holda ham u Xudoga shukr qilib, dardini sirtiga chiqarmasdi. Sabohiddin bomdoddan keyin onasining iltijolariga beixtiyor quloq tutdi. «Farzandlarimni bag‘rimdan yulib olguncha, bir burda nonga zor qilsang bo‘lmasmidi...» Bu nola Sabohiddinning bag‘rini tilib, tuz sepdi. Xayrlashar chog‘ida ham onasining yig‘lamsirab aytgan gaplari qulog‘i ostida jaranglayverdi: «Farzandlarimni bag‘rimdan yulib olguncha, bir burda nonga zor qilsang bo‘lmasmidi...»

Sabohiddin onasini ostonada yolg‘iz qoldirib, ko‘ngli cho‘kkan, ezilgan ahvolda imomga ergashdi. Dastlab orqasiga o‘girilib qaraganida onasi eshikka suyanib turardi. Yana bir qarasa, mushtday bo‘lib cho‘nqayib o‘tiribdi. Keyinroq orqasiga o‘girilganida, ularning hovlisini daraxtlar pana qilib qo‘ygan edi. Shabada turib, daraxt barglari shivirlay boshladi. Bu shivir orasida u yana onasining ohini eshitdi:

« ... bir burda nonga zor qilsang bo‘lmasmidi...»

Otlarni o‘z holiga qo‘yishdi. Jonivorlar asta yo‘rg‘alaydi. Katta oq salla o‘rab, oq chopon kiygan Sultonmurodni ko‘rganlar ta‘zimga shaylanishadi. Qishloqdan chiqishgach, otlarni ildamlatishdi.

- Taqsir, shuncha kundan beri og‘zingizni poylayman, o‘zingiz ayta qolay demaysiz.
- Nimani, o‘g‘lim?
- Siz qishloqdagi hamma odamni yaxshi bilasiz. Dadamni kim o‘ldirgan bo‘lishi mumkin?
- O‘zimning ham aqlim bovar qilmay qoldi, o‘g‘lim. Dadangiz begunoh mo‘min-musulmon edi. Birov bilan hech mahal sen-menga borganmas.
- Yoki qotil biror boshqa kishi bilan adashtirdimikin?
- Bundan bexabarman.
- Otgan odam sho‘rolardanmi, yo...
- Masjidga qarab kim o‘q uzishi mumkin?
- Axir, akam sho‘rolar tomonida-ku?
- Xudodan qo‘rqmagan, otani ayamaydi.

Sabohiddinning nafasi ichiga tushdi. U «taqsir sirni ochishga ko‘maklashar», deb o‘ylagan edi. Aksi bo‘lib chiqdi.

Yon-atrofdan daraxt ko‘rinmaydi. Bahaybat toshlar orasida, quyoshning nurli tig‘ida kuyib borishadi. Sultonmurod otni niqtab tezlatadi. Otlar mayda toshlarda sirg‘ana-sirg‘ana ildamlaydi. Sabohiddin domlani og‘zini poylaydi. Yo‘l boshlab ketayotgan imom esa jim. Daradan o‘tishgach, Sabohiddin unga yana so‘z qotdi:

- Taqsir, odamlarning bo‘linib-bo‘linib ketganiga sira tushuna olmayapman. Tuppa-tuzuk, ahil-inoq yashar edik-ku? Bir qism odam endi sho‘rolarga qo‘shilibdi, bir qismi Norxo‘ja eshonda, bir qismi Xoliqberdi to‘rada, yana bir qismi Shermat qo‘rboshida, Muhiddin qo‘rboshida...
- Yana mayda qo‘rboshilarni ayting.
- Ha, ilgari ochin-to‘qinga ham chidab birga-birga yashardik. Xudo urgani shumikin?
- Odamlar aqldan ozdi. Shaytonning qo‘li baland kelib qoldi. Bu nima? Bu — oxir zamon belgisi! Agar imonsizlar yo‘ldan qaytmasa, qiyomat bo‘ladi.
- Taqsir sho‘rolar Xudoning adashgan bandalari, shakkoklar, imonsizlar desam, oralarida imonlilari ham bor emish.
- Chin musulmon bandalari kam ularning orasida. Sho‘rolar kofirlarning fisqiga uchib, ularning dinini qabul qilmoqchi. Avval podshoni yo‘q qilishdi. Keyin xesh-aqrabolarni. Ular barcha baravar ishlasin, hosilni teng bo‘laylik, deydi.
- Bu gaplari yomon emas-ku?

Sultonmurod ichida «qazisan, qartasan...» deb g‘ijinganicha unga olayib qaradi.

- Bandalarga rizqni sho‘rolar emas, faqat va faqat Olloh berishini unutdingizmi? Men yaqinda, Norxo‘ja eshon Novqatni olmasdan ilgari, bir bolshavoy bilan tortishdim.
- Siz-a?
- Ha-da! Uning aytishicha, erkagu xotin baravar bo‘lar emish. Erkak nima ish qilsa, xotin ham shuni qilarkan. Erkak kirgan joyga xotin ham kiraverar ekan.
- Masjidga hammi?

Sultonmurod kulib yubordi.

— E, lodon, ular masjidning kulini ko'kka sovurmoqchi-yu, xotinlarni olib kelishadimi? Uning aytishicha, do'kon rastalarida xotinlar ham savdo qilishi mumkin, dalada ham ochiq-oydin ishlayveradi. Erkaklarga qo'shilib savod chiqaraveradi. Nomahram degan gap bo'lmaydi. Ammo men uni boplab mot qildim.

— Bolshavoynimi?

— Ha. Xotinlar zaifa bir narsa, do'konda qosh-ko'zini suzib tursa, erkaklarning niyati buzilmaydimi, ayollar xiyonat yo'lga kirib ketmaydimi, dedim.

— U nima deydi?

— Nima derdi, yo'q, deydi-da. Shunda men: «Mayli, siz aytganday bo'lsin. Xotiningizni birovning qo'ynida yotganini ko'rganingizda imom-domla haq ekanlar, deysiz», dedim. Qizarib, alanga bo'lib ketdi, bechora. Keyin men undan: «Xotin kishi nima uchun yaratiladi?» deb so'radim. U allaqancha gaplarni aytib tashladi. So'ng men maydalab so'radim. «Ayol kishi erkakdan zaifroq, nozikroq bo'ladi-a? Shu nozikligi bilan erkaklarning ko'nglini ovlaydi. Erkak bilan baravar ishlasa, nozikligi qayga ketadi? Badani dag'al, qo'llari tosh xotin kimga kerak?»

— Menga kerak, demadimi?

— E, qayda! Og'iz ocholmadi. Nafsilamrini aytganda, unga ham... — Sultonmurod bir gap aytmoqchi bo'ldi-yu, Sabohiddinning bo'ydoqligini, o'zining mavqeini eslab tilini tiydi, — nozik xotin kerak-da. Keyin yana so'radim: «Mulla yigit, sizni kim tuqqan? Onangiz. Kim tarbiya qildi? Onangiz. Xotin eng avvalo shuning uchun yaratilgan. Ona jonivor ertadan-kechgacha erkak bilan barobar ishlasa, bolaga kim qaraydi? Bolaga kim tarbiya beradi?» deb so'radim.

— Yana jim qoldimi?

— Yo'q, o'ttiz-qirq bolaga bir tarbiyachi bo'ladi, deydi. Buning topgan gapini qarang, axir, odam hakka emaski, tuxumini boshqa inga qo'yib ketaversa. Har bitta ona bolasiga sut bilan birga tarbiya ham berishi kerak. Sen tug'ib qo'ysangu boshqa xotin tarbiyalasa, bolada ena-otaga mehr bo'larmidi? Asrandidan farqi qoladimi?

— Shu gaplarni aytdingizmi?

— Aytdim-da! Tayinli javob berolmasa ham, bo'sh kelgisi yo'q, bachchag'arning.

Soyini kechib o'tishganda kun tikkaga kelgan edi. Otdan tushib tahorat oldilar-da, namozni yalanglikda o'qidilar. So'ng to'rvadan non, mayiz, turshak olib, tamaddi qildilar. Keyin yana soy bo'ylab yuqorilay boshladilar.

— Taqsir, siz meni Norxo'ja eshon huzuriga boshlab boryapsiz. Men u kishini sira ko'rmaganman. U kishining niyatlarini ham bilmayman.

— Qo'rboshining niyatlari ko'krak sutidek pok, o'g'lim. Norxo'ja eshon oqposhsho mahalida ham g'ayridinlarga so'z bermasdilar. Tegirmonlaridan tushgan daromad o'zlariga yetib-ortardi. Ammo, u zot yurtimizni g'ayridinlardan tozalash, imonsizlarni haq yo'lga qaytarish istagida halovatlaridan voz kechib, islom lashkarlarini to'playotirlar. Siz bilan mening vazifam — bandalarni jihodga chorlashda eshonga ko'mak berish.

— Yurt-ku, g'ayridinlardan ozod bo'lar, lekin beklarning boshi birikarmikin?

— Xudo xohlasa, birikadi.

— Unda oq kigiz kimga nasib etadi? Xoliqberdi to'ragami?

Sultonmurod javob bermay yuzini teskari o'girib oldi. Keyin: «Hali bu haqda bashorat qilish erta», deb g'udrandi. Sabohiddin uning Xoliqberdi to'raga qarshi g'arazi bor ekanini sezdi. Shunday katta kuchi bo'la turib Xoliqberdi to'ra, islom lashkarlarining qo'li baland kelgan taqdirda, yurt qanday so'ralishini bilmaydi. Qumursqalarga o'xshagan bu ko'rboshilarning niyati nima ekan? Xon bo'lishmi? Xoliqberdi to'ra ahli dinga ishonch bildirmadi. Balki, Norxo'janing niyati islom jumhuriyati barpo etishdir?

Norxo'ja eshonning qarorgohiga shomdan so'ng yetib bordilar. Sultonmurod Sabohiddinning istagi bilan uni Mashhuraning o'toviga boshladi. O'zi qo'rboshidan xabar olgani ketdi.

* * *

Devona hujrasi yonidagi xarsang ustida jag'ini tizzasiga tiragan holda, ko'zini qishloq tomon tikib, qimir etmay o'tirar edi. Bir mahal qabriston yo'lida odam qorasini sezib, sergaklandi. O'rnidan turmoqchi bo'ldi. Dilmurodni tanib, joyidan jilmadi. Dilmurod xarsang ustidagi Devonani ko'rgach, to'xtadi. Daraxtning panasiga o'tdi.

Devona uning barcha harakatlarini kuzatib o'tirardi. «Bu odamlarga nima kerak o'zi? — deb o'ylardi u. — Nimaga mening atrofimda girdikapalak bo'lib qolishdi? Ko'ngillarida yomonlik yo'qligini sezib turibman. Lekin maqsadlari nima? Ularni ko'rganim sayin unutib yuborgan odamlarni eslaydigan bo'lib qoldim. Padarla'nat Sultonmurod, Norxo'ja qo'rboshi tushimga ham kirmay qo'yuvdi. Bugun Mashhurani esladim. Qiziq, Mashhura mehribon edi. Yomon odamni er qilibdi. Meni qamab qo'ydi. Bilmaydi, deb o'ylagan. Men bilaman, ha, hammasini bilaman. Ular: «Ko'p ovqat yeb qo'yadi, bizga qolmaydi», deb qo'rqishadi. Yomon odam ular. Men bitta qo'yni yeya olmayman. Padarla'nat Norxo'ja yerdi. Akamni ham yedi. Akam? Akam qani?...» Devona seskanib tushdi. Sapchib o'rnidan turdi-da, atrofiga olazarak qaradi.

— Aka!

Uning xirildoq ovozi Dilmurodga arang eshitildi.

— Aka... a... a!..

Bu safar Devona bor ovozi bilan baqirdi. Dilmurod cho'chib tushdi. Devona paypaslanib, qo'liga ilingan tosh-kesaklarni duch kelgan tomonga otib, xayolidagi akasini muhofaza qildi. Bir mahal qo'li handalak singari yumaloq toshga tegib, serrayganicha qotib qoldi. Tiz cho'kdi. Toshni avaylab olib, bag'riga bosdi. «Aka, akajonim», deb piqillab yig'lay boshladi.

Keyin o'rnidan turib, hujrasiga kirib ketdi.

Dilmurod orqasiga qaytay deganda Devonaning qah-qah urib kulgani eshitildi:

— Qochdi, hammasi qochdi. Ularni boplab aldadim!

Dilmurod yana biror gap eshilib qolarmikin, deb kutdi. Devonadan sado chiqmadi.

QALDIRG‘OCH UCHIB KETDI

Kesganbel ko‘chalarini changitib poda qaytdi. Ayollar barcha yumushlarini yig‘ishtirib, hovliga kirib kelgan sigirlarni bog‘lagach, silab, erkalagan bo‘lishadi-da, cho‘nqayib sog‘a boshlashadi. Sigirlar oxurdagi bedani xotirjam kavshab, sal narida tipirchilab yelinga intilayotgan buzoqlariga ba‘zan qarab sekingina mo‘‘rab qo‘yishadi. Sut sog‘ib olingach, buzoq bo‘shatiladi. U boshini cho‘zib yugurganicha to‘g‘ri onasining yeliniga keladi. Oldingi oyoqlari bilan tizzalaydi-da, bo‘shab qolayozgan yelinni zo‘r berib ema boshlaydi.

Bolalarning kattaroqlari hali ko‘chadan qaytmagan, kuni bilan tugamagan o‘yinlarining eng qiziqarlisi endi boshlangan. Xuddi kunduzi uyga qamalib, endi bodroq kabi sochilganday, qishloqni bolalarning ovozi bosgan. Onda-sonda ayollarning: «Hay, Abdulboqi, kel deyapman, o‘yinlaring ham qurib ketsin-da, hech tugamaydi», «Jalilxon, yuguring, o‘g‘lim, dadangizni samovardan aytib keling», degan ovozlari aralashib qoladi.

Quyosh tog‘ ortiga o‘tib, qishloqqa asta qorong‘ilik cho‘ka boshlaganda poydevori baland qilib qurilgan samovarxona yanada gavjumlashdi. Odamlarning aksari ayvondagi so‘rilarida davra qurishgan. Belidagi qiyig‘idan nosqovog‘i do‘ppayib chiqib turgan oq yaktakli Asqarali eshik kesakisiga suyanganicha chiroq shisha artar, qulog‘i esa so‘ridagilarning suhbatida edi.

— Jamoa jam, Frunzening quoldoshi kelyapti,— dedi Asqarali kulib.

— Kim dedingiz? — Dilmurod Asqaralining gapiga tushunmay savol nazari bilan qaradi.

— Bir qaynovi ichida odam bor, ana, yuqoriga chiqib kelayotgan bahaybat kishini ko‘ryapsizmi? Yozda qirg‘izlar bilan yurib, qo‘tos boqadi. Ba‘zi-ba‘zida qishloqqa tushadi. Frunze bilan birga xizmat qilganman, deb yuradi. Hozir o‘zingiz eshitasiz.

Ko‘pchilik hurmat yuzasidan o‘rnidan turib, barzangi bilan qo‘l olib so‘rashdi. Ora-sira kulgi ham ko‘tariladi. Asqaralining imosi bilan dastyor bola bir choynak choy, cheti uchgan bitta piyola, patnisda turshak, mayiz, olmaqoqi keltirib qo‘ydi.

— Ha, Jo‘ravoy omonlikmi? Selkillab yuribsanmi? — dedi Asqarali uni suhbatga tortish uchun.

— Yuribmiz, tog‘ajon, yuribmiz, qulluq, — dedi Jo‘ravoy qo‘lini ko‘ksiga qo‘yib. — O‘zim Jo‘ravoy, kelbatim meravoy. O‘zlari ham makkayiday bo‘yni o‘stirib, soqolni bittadan sanab yuribdilarmi? Ie, basharaga sepilgan donlarni qushlarga oldirib qo‘yibdilar-ku, a?

U Asqaralining chalako‘saligi va cho‘tiriligiga shama qilgan edi. Asqarali uning yarg‘oq boshiga ishora qilib yana bir gap aytdi. Shu zaylda payrov boshlandi. Askiyaga boshqalar ham qo‘shildi. Atrofda ayollar bo‘lmagani uchun istagan o‘xshatishlarini keltirib, baralla xaxolab kulishardi. Jo‘ravoyning so‘zlari askiyaga nisbatan tentaknamo gapligini

Dilmurod sezdi. U kishining laqmaligini yaxshi bilgan askiyachilar soʻz toshlarini faqat shu tomonga otardilar. Joʻravoy javob berishga ulgurmasdi. Payrovning siyqasi chiqib, fayz keta boshlagach, Asqarali gapni boshqa tomonga burdi:

— Joʻravoy uka!

— Labbay!

— Manavi yigit bizdi mehmon boʻladi. «Joʻravoy akangiz Frunzeni koʻrganlar», desam ishonmayapti.

— Nimaga, chirogʻim, nimaga ishonmayapsiz, yo bizni odam sanamaysizmi?

Dilmurod nima deyishini bilmay xijolatda qoldi.

— Oʻz ogʻzingiz bilan aytib bering-a, omma ishonadigan qilib ayting, — dedi Asqarali.

— E, aytganim boʻlsin. Mehmon, ishonmaganingiz chakki. Tepamda Xudo bor. Shu Asqarali togʻamning katta oʻgʻillari bilan qizil askarlarga qoʻshilib ketganman.

Togʻamning oʻgʻillarini bilmayman, omma men Frunzening otryadida ishladim.

— Oʻzini koʻrganingizni ayting.

— Koʻrganman, chirogʻim, shu deng, bir kuni pistirmada Xudo deb yotsam, kelib qoldi. «Ha, Joʻravoy aka», dedi. «Yuribmiz soyangizda, chirogʻim», dedim. Shu payt tovning orqasida qasir-qusir boshlansa, deng... «Joʻravoy, aka, qarang-chi, nima ekan», dedi oʻrtoq Frunze. «Xoʻp, akasi qaragʻay», deb chiqib qarasam, bulutday boʻlib bosmachi kelyapti.

— Uchib kelyaptimi?

— E, dayusning togʻasi, otliqning uchganini qayda koʻrgansiz? Yurib kelyapti. Orqamga qaytib: «Bosmachi kelyapti», dedim. «Endi Joʻravoy aka, umid sizdan», dedi. Yoʻq, deymanmi? Katta xoʻjayin boʻlsa. Pulimotdi orqalab chiqdim. Shartta qoʻydim. «E, malades, Joʻravoy, turgan-bitganing meravoy», deb ketdi.

— Pulemyotda ottingizmi, yo tayoqda pachobladingizmi?

— Shuncha yil yurib bir martagina koʻrdingizmi?

— E, koʻp koʻrdim, qay birini eslay. Frunze degani ham koʻp ekan, toʻrttasini koʻrdim-ov...

Joʻravoy soddadilligi bilan yana askiyachilarga nishon boʻldi. Gap orasida Asqarali Dilmurodga: «Aslida Frunzeni koʻrmagan. Miltiq ham ushlamagan. Qizil kaltakchilarga bir qoʻshilib qolgan», deb izoh berdi.

Qosh qoraygach, Asqarali oʻninchi chiroqni yoqib, shiftga osigʻliq simga ilib qoʻydi. Dilmurod biri olib, biri qoʻyib askiya qilayotgan kishilarga havas bilan boqar, oʻtkir askiya boʻlganda qotib-qotib kulardi. U shaharda yurib, ilmiy ishga koʻmilib rasmana kulishni ham unutayozgan edi. Uning oshnalari kitobu ilmiy xodimlardan iborat boʻlib qolgandi. Koʻpdan beri bunday yozilib oʻtirganini eslolmaydi. Baʼzan nozik odamlar doirasida oʻtirasan, baʼzan miriqib kulishga arzirli gap boʻlmaydi. Bunaqada erkak kishi ham piqirlab kulishga oʻrganib qolarkan. Dunyoda erkak kishining piqirlashidan xunuk narsa boʻlmasa kerak. Mana bu odamlar kun boʻyi dalada ishlashgan. Endi gʻamtashvishdan xoli, yayrab oʻtirishibdi. Gapdari begʻaraz, mulozamatlari samimiy, yuraklarida kir yoʻq. Ichiqora odamgagina ularning mulozamatlari soxta tuyulishi

mumkin. Vodiy qanchalik keng va go‘zal bo‘lsa, ularning bag‘ri ham shunday. O‘lkaning tabiati ko‘p hollarda odamlarning fe‘l-atvorini belgilaydi.

Dilmurod samovarxonadan yengil tortib qaytayotganda hamma narsani unutib, miriqib xordiq chiqarganini Rhaq-Mirzavoyga aytdi.

— Shuning o‘zi eng yaxshi muolaja, — dedi u. — Agar har bir asabbuzarlikdan so‘ng shunday dam olsangiz hech qachon kasal bo‘lmaysiz. Ijobiy va salbiy ruhiy to‘lqin darajasini faqat shu yo‘l bilan tenglashtirish mumkin, — dedi u.

— Demak, hozirgi davrada ijobiy to‘lqin uyg‘ondimi?

— Albatta, ijobiy-da! Yayrab dam olish tarang tortilgan asab tomirlarini bo‘shashtiradi. Tartibsiz ishda, odamlar bilan muomalada yuzaga keladigan salbiy to‘lqin me‘yoridan osha borsa, odam asab kasaliga yo‘liqadi. U davom etib yo yurakni ishdan chiqaradi, yo ruhni shikastlantiradi. Agar har bir odamda ruhiy kasallikka moyillik borligi hisobga olinsa, oqibat oydinlashadi. Antagonistik rivojlanishning yig‘indisi, albatta kasallik bilan tugaydi. Afsuski, ruhiy to‘lqinlar fiziologiyasi meditsina nazaridan chetda qolyapti. Hatto fiziologiya, patafiziologiya qo‘llanmalarida ham ruhiy to‘lqinlarning insonga ta‘siri to‘g‘risida lom-mim deyilmaydi. Minglab mediklar ruhiy to‘lqinlarning nevrogen kasalliklarni keltirib chiqarishini bilmagan holda hayotga yo‘llanma oladilar. Hatto ruhiy to‘lqinni boshqarishni, tarbiyalashni o‘rgatish ham muhim ijtimoiy muammo. Bu borada ko‘p qo‘llanmalar kerak.

— Gapingizga qaraganda, hayotda salbiy to‘lqinning o‘chog‘i mo‘lday ko‘rinadi. Odam dam olishga kamroq vaqt ajratadiganga o‘xshaydi.

— Yo‘q, unchalik emas. Odam hatto bajarayotgan ishdan ham ijobiy to‘lqin olishi mumkin. Axir, bir maqsad yo‘lidagi ish mashaqqat emas, lazzat keltiradi-ku! Siz davolagan odamlaringizni ko‘rib quvonmaysizmi? Faqat maqsadsiz ishgina odamning boshini tashvishdan chiqarmaydi.

— Gaplaringizda qarama-qarshilik bor.

— Nimaga?

— Agar g‘am-tashvish salbiy ruhiy to‘lqinni uyg‘otsa, urush yillarida kasal ko‘payardi.

— Siz bir narsaga e‘tibor qiling-da: og‘ir yillarda odamlarda asosiy ruhiy kasallik ko‘payadi. Boshqa xastaliklar esa keskin kamayadi. Urush yillari odamlarda og‘ir kasalliklarga qarshi o‘z-o‘zidan immunitet hosil bo‘ladi. A‘zoyi-badanda kasallikka nisbatan qarshilik uyg‘onadi. Yashash sharoiti yaxshilangani sayin bu qarshilik susayib boradi. Avval e‘tibor qilinmagan oddiy shamollash maxsus muolajaga muhtoj bo‘lib qoladi.

— Demak, bizdan keyingi do‘xtirlarning ahvoliga voy!

— Juda tushkunlikka tushib ketdingiz-ku?

— Men uzoqqa qarayapman. Sizning gapingiz men uchun yangilik emas. Ko‘chma gospitalda bir kekxa do‘xtirimiz bor edi. Ichi g‘ij-g‘ij hikmatu bilim. Odamlardagi ruhiy o‘zgarishni dastlab o‘shandan eshitgandim. Titilib ketgan yerga rahmi kelardi. Cho‘rt uzib tashlangan daraxtlarga qarab achinardi.

— Urushda odamlar ham, tabiat ham ozor chekadi. Ammo tabiatning ozorini hech kim hisobga olmaydi.

— Odamlar o‘zlari uchun eng zarur bo‘lgan narsalarni yanchib tashlayveradilar.

— Insonga tabiat tomonidan dahshat soluvchi kasalliklarni yengish mumkin, lekin uning o‘zi yuzaga keltiradigan xastalik bilan kurashish qiyin. Daraxtzorlarni payhon qilish, havoni, yer-suvni zaharlash, shaharlarning kattalashuvi, shovqin, jismoniy harakatning kamayishi bizga hali ko‘p ish orttiradi. Ko‘mir o‘simliklardan, neft jonivorlardan paydo bo‘lgan, deyishadi. Biz hammasini yer qa‘ridan olib yoqib yotibmiz. Neft ham, ko‘mir ham g‘uborga aylanib, ustimizga yog‘ilyapti. Hali toza havodan nafas olish muammosi ham chiqmasa edi.

— Texnika taraqqiyotiga qaraganda, bu muammo yaqin yillarda ko‘ndalang bo‘ladi.

— Ha... bu ahvolda meditsinaga noma‘lum bo‘lgan turli kasalliklar qaynab chiqaveradi. Birorta kasallikning ruhiy buzilishsiz kechmasligini hisobga olsak, bizga ham ish yetib-ortadi. To‘g‘ri, bu buzilishlarning bir qismi asosiy kasalliklarga va u keltirib chiqargan toksikozga, bir qismi esa shaxsning shu kasallikka ko‘rsatadigan qarshiligiga bog‘liq.

Dilmurodning yonib bahsga berilganini ko‘rgan Rhaq avvaliga suhbatni yakunlamoqchi bo‘ldi. Keyin uning fikrlarini o‘z og‘zidan eshitish uchun, gapni davom ettirdi:

— Har bir odamda kasallikka moyillik turlicha bo‘ladi, — dedi u. — Bu uning chiniqishiga bog‘liq. Agar odamlar yoshlikdan chiniqib borsalar, bizning tashvishlarimiz o‘rinsiz bo‘lib qoladi.

— Mirzavoy aka, gap faqat chiniqishda emas, atrof-muhitga ham bog‘liq. Muhitdan ta’sirlanish natijasida paydo bo‘lgan har bir ruhiy to‘lqin, hayajon, qayg‘u boshqa a’zolariga ham ta’sir ko‘rsatadi. Natijada qonga ayrim kimyoviy moddalar qo‘shilishi mumkin. Ularning ayrimlari, odamga qarab gormon bo‘ladi. Tabiatga qo‘pol ravishda aralashish natijasida paydo bo‘lgan kasalliklarni farmatsevtika zavodlarida ishlangan dorilar bilan tuzatib bo‘lmaydi. Faqat kasallikning rivojlanishini ozgina cheklash mumkin.

— Gapingiz qiziq bo‘ldi-ku? Dori kor qilmasa, duo o‘qib davolaymizmi?

— Davoni tabiatdan izlash kerak. Shaharliklar bilan mana shu qishloqda yashaydiganlarning o‘rtacha yoshini solishtirib ko‘ring-a? Kim ustun? Albatta, qishloqdagilar. Bu oddiy haqiqat-ku! Toza havo, toza suv, vaqtida sut-qatiq, jismoniy harakat... Ular uzoq umrning eng muhim omillariga ega. Faqat bulardan oqillik bilan foydalanishni o‘rganish kerak. Shaharlar kattalashadi, dedim. Kattalashadi emas, kattalashyapti. Zamon tinmay harakatda. Odam kechagidan bugun ko‘proq axborot qabul qilib miyaga yuk ortyapti. Bu yukni ko‘tarish uchun miyada bor-yo‘g‘i o‘n to‘rt milliard asab hujayrasi bor. Holbuki, u qabul qilayotgan axborotlar soniga, taraqqiyotiga mos ravishda oshib bormaydi. O‘n to‘rt milliardligicha turaveradi. Shaharliklar tez-tez kasblarini o‘zgartirishga majbur bo‘la boshlaydilar. Taraqqiyot shuni talab qiladi. Bularning barchasi umrning egovi.

— Kasbni o‘zgartirish masalasi qishloqda ham bor. Mana, Zokirxo‘ja, ilgari tuppa-tuzuk juvuzkash ekan. Endi moshin haydaydi. Inson yashashning odatdan tashqari tartiblariga ko‘nikma hosil qilib boradi. Vahimaga ham usta ekansiz. Gaplaringizni odamlar eshitsa, ertadanoq tarkidunyo qilishadi.

— Yo‘q, Mirzavoy aka, munday o‘ylab ko‘ring-a...

— Bo‘pti, o‘ylab ko‘ramiz, erta bo‘lsin-chi... — Rhaq-Mirzavoy shunday deb Dilmurodning yelkasiga qo‘l tashladi. Ular Asqaralining ko‘chasiga yetgach,

xayrlashishdi.

Qishloq tun og‘ushida, ko‘p uylardagi chiroqlar o‘chgan. Itlar beto‘xtov huradi. Qaerdadir betayin xo‘roz qichqiradi. Onasidan ayirib bog‘lab qo‘yilgan buzoq mo‘‘rab qo‘yadi.

Dilmurod chiroqning piligini sal pastlatib yotdi. Uyquasi kelmadi. Tongga yaqin ko‘zi ilindi yu boshi lo‘qillagan, lanj bir ahvolda o‘rnidan turdi. Bir o‘zini tashlab ketgani uchun xotinidan ranjib qo‘ydi. Turaymi-turmaymi deb yotganida yana ko‘zi ilinibdi. Tashqarida chelak taraqlab, cho‘chib uyg‘ondi. Bu safar irg‘ib o‘rnidan turdi. Qarasa, kun yoyilibdi.

Erinibgina hovliga chiqib, soy tomonga yurdi. Suvning shabadasi bag‘riga urilib entikdi. Atrofqa qarab, xotin-xalaj yo‘qligiga ishonch hosil qilgach, shimini yechib suvga tushdi. Seskana-seskana yuvindi. Oxiri sovuqqa chiday olmay, hakkalab qirg‘oqqa chiqdi-da, diydiragancha artina boshladi. Darrov iziga qaytmay, xarsang tepasida o‘tirdi. Oftob nuri badaniga xush yoqdi. Kechagi suhbat xayoliga keldi.

«Texnikumda o‘qiganman, ko‘p narsani bilmayman, deb talmovsirab turardi. Baloga aqli yetar ekan-ku?—deb o‘yladi u. — Institutni bitirganlar ham bunchalik fikrlamaydi. Hadeb unga ma‘ruza o‘qib, aql o‘rgatavermasligim kerak ekan. Yana meni ahmoqqa chiqarib yurmasin. O‘zi shu bema‘ni odatimni tashlashim kerak. Bilgan narsam ichimda tek turmay, qaynayveradi. Shuning uchun ham domlamdan ko‘p dakki eshitardim... Endi esa dakki beradigan odam yo‘q. Mirzavoy aka indamay quloq solaveradi. Kechagi suhbatda domlam bo‘lganlarida, ta‘zirimni berardilar...»

Uning ko‘z o‘ngiga qaddi sal bukik, tepakal, mo‘ylovlari ham bir tekis oqargan, nigohi sergak professor Razzoqov keldi. Domlasini olib ketishmasdan bir kun oldin ham ustoz-shogird tortishishgandi. O‘sha kuni gap davolash usullari haqida borgan edi... Uyda ham oila tashvishlarini o‘ylamaydigan qaynota-kuyovning bu odatiga ko‘nikib qolgan Aqida qizini olib qo‘shni hovliga chiqib ketdi.

— Qadimgi odamlar «Ponani pona bilan chiqaradilar», deyishgan ekan. Biz ham kasallikka qarshi kurashda kimyoviy dorilardan voz kechishimiz kerak,— dedi Dilmurod jo‘shib. — Men bir xil kasallikka davo beruvchi kimyoviy dorining albatta ikkinchi xil xastalik tug‘dirishiga aminman. Balki yangi tug‘ilgan xastalik biz uchun xavfliroq bo‘lar. Men davoni tabiatning o‘zidan qidirish tarafdoriman.

— Men qarshilik bildirmadim shekilli? — dedi professor kulimsirab. — Siz aytayotgan faraz ming yillar ilgari kun tartibiga qo‘yilgan. «Kalila va Dimna» bilan tanish bo‘lganingizda bu muammoni yangilik sifatida ilgari surmasdingiz.

— Faraz tug‘ilgan bo‘lishi mumkin. Lekin odamlar irim-sirimning quli bo‘lib kelishyapti-ku?!

— Irim-sirimlarni qoralashingiz yaxshi. Bid‘at hamisha zahar bo‘lib kelgan. Ammo, xalqning urf-odat-lari o‘n yoki yuz yil ichida emas, ming yillar davomida shakllangan. Bizga yoqinqiramayotgan irim-sirimlarni bir hamlada yo‘qotish qiyin. Esini taniganidan

beri Xudoning nomi qulog'iga quyilgan odamni koinot bo'ylab aylantirib chiqing-da, keyin: «Mana, hech qaerda Xudo yo'q», deb ko'ring-chi, ishonarmikan. Oshdan kurmak chiqsa, tovoqni irg'itmaysiz, shundaymi? Irim-sirimlarni butunlay inkor etmasdan, o'rganish kerak. Hozir o'zingiz, davoni tabiatdan izlash kerak, dedingiz. Unda tog'lardan giyoh terib dori tayyorlovchi tabiblarni inkor etishingiz nimasi? Ularning bid'atga mutlaqo aloqasi yo'q. «Xalq tabobati» degan iborani to'g'ri ma'noda qabul qilish vaqti yetdi. Axir ilgari kasalga chalingan odam o'lib ketavermagan-ku. Xalq tabobatida ar-Roziy, ibn Sino singari buyuk allomalarning ta'limotlari yashiringan. Yo «namoz o'qigan» deb ulardan ham yuz o'girasizmi?

— Men ularni qoralaganim yo'q. Chala mullalarni nazarda tutdim.

— Hatto ularni ham o'rganish kerak. Men ruhiy kasallarni davolaydigan eshonlarni oqlamayman. Bichib qo'yadigan, zanjirband bemorlarni kaltaklab, qo'rqitadiganlarni yovuz maxluq deb bilaman. Lekin azayimxonlarning odam ruhiga ta'sir etish san'atini nazardan qochirmaslik kerak.

— Fikringiz to'g'riga o'xshasa ham, qo'shila olmayman. Moshdek foyda izidan keluvchi olmadek zararga befarq qarab bo'lmaydi. Dadangiz o'tkir tabib o'tgan ekanlar. Shuning uchun ham siz tabobatni yoqlayapsiz. Zamon meditsinasi xalq tabobatidan ancha ustun turadi. Ularga murojaat qilishning hojati yo'q!

Professor kuyovining keyingi gaplaridan ranjib, suhbatni bas qilgan edi. Yarim kechada esa...

Dilmurod ustozining dono suhbatlarini qo'rsadi. Ko'ngli vayron bo'lib uyga qaytdi. Asqaralining kelini yeng shimarib tappi yopardi. Dilmurodni ko'rib bir oz ishdan to'xtadi-da: «Xontaxtaga dasturxon tuzab qo'ydim», dedi. Dilmurodning nonushta qilgisi yo'q edi. Bu gapdan keyin noiloj ayvonga o'tdi. Har safar mazali tuyulgan qaymoq ham tomog'idan o'tmadi. Bir piyola choyni ichib, ko'chaga chiqib ketdi.

Ko'chalarga ilingan tamaki barglarining shodalari kamayib qolibdi. Guzarga boraverishdagi kolxoz saroyiga xotin-xalaj yig'ilgan. Ular quriyozgan barglarni hafsala bilan taxlashadi. Mayda bolalar ham shu yerda. Qishloqning keksayib qolgan temirchisi saroy yonidagi ustaxonasini yana ochmabdi. Tobi qochib qolgandir. Bir o'ziga qiyin. Shogirdi o'qiyman, deb shaharga ketibdi. O'g'li esa tamaki bilan band.

Ikki kishi ustaxona oldidagi so'richada gurunglashib o'tiribdi. Terakka bog'langan otlar shularniki bo'lsa kerak. Ular Dilmurodni ko'rib o'rinlaridan turishdi-da, quyuq so'rashishdi. Karimberdini tuzatganidan beri Dilmurodning obro'yi oshib ketdi. «Professor ekan», degan gapdan o'sha kuniyoq barcha xabar topgan edi. Endi uni «yangi do'xtir» emas «propesur do'xtir» deb atasha boshlashgan edi. Dilmurod bundan xijolat bo'layotganini aytganida Asqarali: «Qo'yavering, odamlar do'xtirlarga ham ixlos qo'yishga o'rganishsin. Erta-indin professor bo'lsangiz, xijolatingiz unutiladi», deb qo'ya qoldi.

— Mirzavoy akam ichkaridamilar? — deb so'radi Dilmurod Asqaralidan, so'riga omonat o'tirib.

— Saharmardonda dorivor ko‘kat terib kelaman, deb toqqa chiqib ketdilar. Sizni Mirsodiqjon kutib o‘tirib edilar. Hozirginada izlariga qaytardim. Kichiklari og‘rib qolibdi.

— Nima bo‘libdi?

— Qaydam, emganini tashlayverib, ko‘karib ketganmish.

— Onasi tamakiga chiqqan ekanmi?

— Mamarayim chiqmaganiga qo‘yadimi?

— Mamarayimingizga odam emas, tamaki kerak. Emizikli xotinlarga tegmang, devdimku. U xotin ham bargni ko‘kragiga qo‘yib taxlaganga o‘xshaydi. Bargning zahari sutga o‘tgan. Keyin bolasini zaharlagan. Tushuntirgan bilan quloqqa olishmaydi-ya! — Dilmurod shunday deb qo‘l siltadi-da, o‘rnidan turib ketdi.

— Kuyunavermang, inim, esi kirib qolar, — dedi Asqarali, uning bu harakatiga tushunmay.

Dilmurod pastga tushdi-da, qishloqning kunbotar tomoniga qarab ketdi. U ketdi-yu, guzarda qopchig‘ini orqalagan Rhaq-Mirzavoy ko‘rindi. Asqarali bilan omonlashib, shifoxonaga o‘tdi.

Shifoxona oldi supurilib, suv sepilibdi. «Shopo‘lat akamiz kelibdilar, yaxshi», deb o‘yladi u. Ammo ostonadan hatlay turib uch-to‘rt qizaloqning davrasida o‘tirgan Saboxonga ko‘zi tushdiyu to‘xtadi. Saboxon chanqovuz chalar, qizaloqlar undan taralayotgan ajib kuy sehrigami yoki ijrochining mahoratigami mahliyo bo‘lib qolgandilar. Rhaq ularga xalal bermaslik uchun, to‘g‘rirog‘i, chanqovuzni eshitish maqsadida to‘xtab, o‘zini panaga oldi.

Kuy tindi. Saboxonning ovozi chiqdi:

— Endi kim chaladi?

— Siz.

— Ie, hadeb men chalaveramanmi? Bo‘pti, kim chalishini hozir aniqlaymiz: Hakalakam, dukalakam,

Chovli chambar,

Ola ko‘zi qag‘da?

Bag‘da.

Lola,

Kaptar,

Guldur gup.

Olama-qurama,

Oftobda yurma,

San kir,

San chiq.

Mana, Sojidaxonning gallari ekan.

Sochlariga pilik taqqan qiz chanqovuzni oldi. Endi kuy emas, yopishmagan tovushlar chiqqa boshladi. Rhaq so‘ri tomonga yurdi. Saboxon uni ko‘rib o‘rnidan turdi. Qizaloqlar

salom berib, sekin chiqib ketdilar.

— Chanqovuzni yaxshi chalar ekansiz, — dedi Rhaq-Mirzavoy uning salomiga alik olib.

— Voy, eshitdingizmi? — Saboxon chinakamiga uyalib ketdi.

— Ha, sal-pal, Shopo‘lat akam qanilar? — dedi Rhaq uning ko‘ziga tik qaray olmay.

— Kelmadilar. — Saboxon ham undan ko‘zini olib qochdi. Rhaq Saboxon bilan bir necha marta yolg‘iz qoldi. Har safar juvonga iliq gap aytgisi keladi, ammo o‘zi bilmagan holda, so‘zini yo‘qotadi. Sal dovdirasa ham juvondagi o‘zgarishni sezadi. Sezadi-yu, yuragi g‘alati o‘rtanib ketadi...

— Ko‘chaga suv sepilganiga, kelibdilarmi, debman.— Rhaq shunday deb, ichkariga kirdi. Xonaga qamalib qolgan dim havo dimog‘iga urildi. Borib derazani ochmoqchi edi, qanotlarini yoygancha pardaga yopishib turgan qushchaga ko‘zi tushdi. Tikilib qaradi. Bu nima? Qaldirg‘ochmi? Yo‘q-e, bunaqa kichkina bo‘lmasdi, dumi ham... rangi qo‘ng‘irmi.. Ko‘rshapalakmi? Ha, ko‘rshapalak. Qorong‘ida kirib olganu kun yorishib ucholmay qolgan.

Qushchaning bunday osilib turishi Rhaqqa ajoyib tuyuldi. Saboxonga ko‘rsatish uchun uni chaqirdi.

— Voy, qaldirg‘och! — dedi Saboxon uni darrov qo‘liga olib. — Hali ko‘rmabman.

Qaerdan kirib qoldiykin? Chiqolmay toza qiynalibdi bechora.

— Qaldirg‘ochmi?

— Ha-da, mana, qanotini qarang.

— Men ko‘rshapalakmikin, debman.

— Voy, xudoyim, — Saboxon kuldi, — siz tomonlarda hech qaldirg‘och yo‘qmidi?

Saboxon qushchani avaylab ushlagancha chiqib ketdi. Rhaq oq xalatni oldiyu kiygisi kelmay divanga o‘tirdi. Saboxonning gaplari suyak-suyagidan o‘tib ketdi: «Siz tomonlarda qaldirg‘och yo‘qmidi?..» Juvonga nima desin? Yo‘q edi, shuning uchun ham qushlarni farqlay olmayman, desinmi? Tangda-ku, qush zoti yo‘q edi. Axir, Yerga avval kelganda qaldirg‘ochni ko‘rgan edi-ku! Nahot unutdi? Nahot endi Yerda ham atrofdagi narsalarga befarq qaraydigan bo‘lib boryapti?..

Buxoroda, Naziraning ayvonida, shundaygina toqiga yopishtirib qaldirg‘och uya solgan edi. Og‘izlarini katta-katta ochib chiyillaydigan polaponlarga onasi yemish tashirdi. Kun bo‘yi tashisa ham bolalari to‘ymasdi. Rhaq qaldirg‘ochlarning osmonda charx urib uchishlarini tomosha qilishni yaxshi ko‘rardi. Ko‘m-ko‘k osmon, cheki-chegarasi yo‘q kenglik. Qaldirg‘ochning erkin uchishi... Uning qalbi ham kengliklarga intilardi. Biroq... taqdir taqozosi bilan unga gavjum shaharda yashash nasib etdi. Qaldirg‘ochning beg‘ubor osmonda uchishini ko‘rmaganiga, aniqrog‘i, ko‘ra turib avvalgiday e‘tibor bermaganiga qancha bo‘ldi?

Rhaq o‘rnidan turib, deraza oldiga keldi. Saboxon ko‘rinmaydi. Nima qilyapti ekan?

Rhaq shu xayol bilan tashqariga chiqdi. Saboxon ko‘cha tomondan kirib keldi.

— Qaldirg‘och qani? — deb so‘radi Rhaq.

— Uchib ketdi.

— Uchib ketdi?

— Ha, — Saboxon Rhaq-Mirzavoydagi bu o'zgarishni sezib hayron bo'ldi. «Yo qaldirg'och kerakmidiykin?» deb cho'chidi ham.

— Uchib ketgani yaxshi bo'libdi... — Rhaq shunday dedi-yu, ammo qaldirg'ochning uchib ketganiga yurakdan achindi. Go'yo qushcha uning qalbidan nimanidir olib ketgan edi. Rhaq bir narsasini yo'qotgan odamday garang bo'ldi. Osmonga qaradi. Ikki qaldirg'och uchib yuribdi. Shuning bittasi hozir ozodlikka chiqqan qaldirg'ochmikin? Bir necha soatlik tutqunlikdan so'ng erkning qadriga yetib, shodon charx uryaptimi? Rhaq dastlab uni ko'rganda jonsiz deb o'ylagandi. Juvonning issiq kaftida yangidan jon kirdimikan...

Saboxon... Yoshi o'ttiz beshlarga borib qolgan bo'lsa ham, latofatini yo'qotmagan. Unga ba'zan o'g'rincha qaraganida Rhaqning yuragi g'alati bo'lib ketadi. Nimagaligini aniq bilmaydi. Hozir ham shunday bo'ldi.

— Yuring, o'tiraylik, qiladigan ish ham yo'q, — dedi Rhaq, so'ri tomon boshlab. Saboxon undan sal chetroqqa o'tirdi.

— Qishlog'ingiz kichkina ekan, — dedi Rhaq gapni nimadan boshlashini bilmay. — Zerikib qolyapsizmi?

Rhaq bu savolning qay maqsadda berilganini anglamadi.

— Zerika boshladim.

— Oilangizni olib keling edi-da.

— Bo'lganda olib kelardim.

— So'qqaboshmisiz, hali?

«Quvlik qilishini qarang-a, — deb o'yladi Rhaq,— hammasini biladi, atayin gap qo'shmoqchi».

— So'qqaboshman. Uylanishga vaqt bo'lmadi.

— Ol-a... — Saboxon piq etib kuldi.

— O'zingiz-chi? O'zingiz nimaga turmush qurmaysiz?

Saboxon unga yalt etib qaradi. Quyuq kipriklari titrab ketdi. Erkak kishidan, yana bo'ydoq odamdan bunday savol kutmagani uchun dovdirab qoldi. O'rnidan turib ketmoqchi bo'ldi, ammo o'zini tutdi. Sezilar-sezilmas xo'rsindi.

— Erim bo'lmagani bilan boshim ochiq emas, — dedi pichirlab.

Boshqa so'z aytmadi. Yuzini burgan holda, ariqdagi suv yuzini silab turgan atirgulning siniq shoxiga ko'z tikib o'tiraverdi. U shu topda boshidan o'tgan savdolarni istarasi issiq bu «so'qqabosh» odamga aytib bergisi kelar, lekin hayosi yo'l qo'ymas edi. Rhaq esa uning xayolidan o'tgan gaplarni «o'g'irlab», u bilan fikran gaplasha boshlagan edi:

«Asqarali tog'aning o'g'illariga ko'nglim bor edi. Peshonam sho'r ekan, boshqa kishini er qildim. Men uni azaldan yomon ko'rardim. Yo'q, o'zi yomon odam emasdi, faqat sal to'pori, ko'rinishi sovuqroq edi. Tegishga tegdimu u bilan yashab ketishga ko'nglim

chopmadi. Yostig‘imiz boshqa-boshqa edi. Men ayvonda, u achchiq qilib uyga kirib ketardi. Bir kuni yonimga akasi kirib olibdi... Xo‘ja piyon deyishardi. Esipastroq odam edi. Ustiga-ustak, betinim aroq ichardi. O‘sha kechasi o‘zini osib qo‘ydi. Yonimga kelgani bilan menga tegolmadi. Irg‘ib turib ketdim. Uydan erim chiqdi. Akasining yigirmasi o‘tgandan keyin erim g‘oyib bo‘ldi. Uzunquloq gaplarga qaraganda shaharda emish. Men qaynonam bilan yashab yuribman. Unga ham qiyin, bir o‘g‘li o‘ldi, biri bedarak... Taqdirimga qaynonaning qosh-qovog‘iga qarab o‘tish yozilgan ekan shekilli...»

«Eringizni hech kim qidirmadimi?»

«Qidirishdi... Soyga xas tashlab izlab ko‘ring-chi, topa olarmikansiz...»

Saboxon Rhaqning tikilib o‘tirganini sezib yana yalt etib qaradi. Rhaqning xayolidagi suhbat uzildi. Juvonni noqulay ahvoldan qutqarish uchun o‘rnidan turdi. Ichkariga kiray deb turganida ostonada yuz-ko‘zini chang bosgan Dilmurod ko‘rindi.

— Saboxon, yaxnadan bormi? — dedi u so‘riga hor-g‘in o‘tirib. Keyin do‘ppisini olib yoniga qo‘ydi. Ro‘molcha chiqarib bo‘ynidagi terni arttdi. Ro‘molcha qop-qora kir bo‘ldi. — Obbo, toza boplanibman-ku, bir yuvinib olmasam bo‘lmaydi. — U shunday deb, hovli o‘rtasidan o‘tgan ariqqa keldi-da, ko‘ylagini yechib yuvina boshladi. Rhaq ichkaridan sochiq olib chiqdi.

— Suv yaxshi narsa-da, butun charchoqni oladi-qo‘yadi, — dedi u artina turib.

— Mana yaxna, — Saboxon shunday deb choynakni so‘riga qo‘ydi.

— Juda hayallab ketdingiz, tinchlikmi? Bolaga nima qilibdi? — deb so‘radi Rhaq.

— Zaharlanibdi. Uch oylik go‘dakni ko‘tarib tamakiga olib chiqibdi. Rayonga olib bordim. Bolani Xudo qaytarib berdimi yo vaqtida yetib bordik-mi, bilmayman. Rais mashina bermasa ahvol chatoq edi. Rayonga borganimizda bola ko‘karib ketgan edi. Yo‘q, endi picha tuzuk. O‘zingiz qalaysiz? Ha, aytmoqchi, rayonda ilon ovlovchilar bilan ko‘rishib qoldim. Ilonning zaharini to‘plashar ekan. Boquvdagi ilondan ozodlikda yurganlari ko‘proq zahar berarkan. Bunga nima deysiz?

— Nima derdim, to‘g‘ri.

— Demak, farazim isbotlandi. Esingizdami, klinikadagi bemor bilan erkin yuruvchi Shopo‘lat akamizni taqqoslagan edim. Demak, to‘g‘ri yo‘ldan boryapmiz... Bugun ham hech kim kelmabdi shekilli? Rayondagilar kasallaring yo‘q, bitta odam ishlasa ham bo‘ladi, deyishyapti. Boshim qotib qoldi. Ikkovimizdan bittamiz rayonda ishlaymiz shekilli...

— Aniq gapmi?

— Unchalik aniq emas. Hujjatlaringiz topilguncha indashmaydi. Qani, yuring, bir choy ichaylik. Keyin Shopo‘lat akadan xabar olarman.

Dilmurodning rejasi bo‘yicha TET ning ikkinchi sinovi shu kunga belgilangan edi. Shuning uchun Rhaq choy ichib bo‘lgach, mozarboshiga bordi. Devonaga yaxshi gapirib, uni pastga boshlab tushdi. Devona hovliga suv sepayotganda Dilmurod ham kirib keldi. Devona uni ko‘rdiyu ishdan to‘xtab, og‘zini sal ochib Mirzavoyga savol nazari bilan

qaradi. Rhaq unga jilmayib qo'ydi. Shunda Devona ularning har ikkovini hayratga solib ichkari kirdi-da, charm qoplangan taxta so'riga yotib oldi. Dilmurod simlarni ehtiyotlik bilan uning ensasiga qo'ydi. Devona shunda ham qimir etmadi. Faqat impuls yuborilganda sal titradi-yu, tinchidi. Bu safar hushini yo'qotmadi. Ammo shiftga baqraygancha qimir etmay yotaverdi. Rhaq ham, Dilmurod ham bir chetda uni kuzatib turaverdilar. Devona «Qani Shopo'lat aka, turing endi», deyilgandan keyingina o'rnidan qo'zg'aldi. Dilmurod Devonadan xabardor bo'lib turishni Rhaqdan iltimos qildi-da, qog'oz-qalam olib yozishga tutindi.

Devona bu safar mo'zorboshiga qarab yurmay, samovarxonaga kirdi. Eski odati bo'yicha bir burchakda biqinib o'tirdi. Devonaning boshqalarga xalal bermaslik uchun doim shu yerdan joy olishini Rhaq yaxshi bilardi. Asqarali uning oldiga bir choynak choy, non, qand-qurs keltirib qo'ydi. Devona quvonib, unga qarab tirjaydi. Rhaq esa so'riga yonboshlagancha uning shoshib non chaynashini, bo'ynini cho'zib yutinishini kuzatdi. Shu asnoda Devonaning xotirasida bugun uyg'ongan voqealarni ko'z oldiga keltirdi.

CHIMILDIQDA JON BERGAN KUYOV

Mashhuraning dilida qancha dard yig'ilib qolganini yig'isi oshkor etib qo'ydi. Ozib, xipchindek bo'lib qolgan qiz akasiga hasratini to'kib sololmay, faqat yig'lardi. Hatto akasining yelkasiga bosh qo'yishga ham hayosi yo'l bermasdi.

Bir muchal oshib o'tilgach, qizlardagi iffatning uyg'onishi, ancha hurkak bo'lib qolishlarini Sabohiddin bilardi. Shuning uchun ham singlisiga faqat yelkasini tutish bilan cheklandi.

— Sizni hech kim ranjitmadimi? — deb so'radi Sabohiddin Mashhura ovungach.

— Yo'q, — dedi qiz siniq ovozda.

— Tashqariga chiqyapsizmi?

— Qo'rquyapman...

— Ovqat-oziqni kim keltiradi? Ayollardan bormi?

— Bor... tunov kuni haligi keldi...

— Haligingiz kim?

— Sojida... yangam...

— A? U bu yerda nima qilyapti?

— O'zingiz ko'rasiz, — Mashhura ularning nima bilan mashg'ul ekanini aytishga uyaldi. Sabohiddin buni sezdi. O'rinsiz savol bergani uchun o'zi ham o'ng'aysizlandi.

— Kirib gaplashib turadimi?

— Ha.

— Nima deydi?

— Ko'p gapiradi. Meni akangiz achchiq ustida taloq qilganlar, keyin chiqqan gaplarning bari tuhmat, deydi. Baxtsiz ekanman, deb yig'laydi.

— Baxtsiz bo'lsa ham, baxtli bo'lsa ham Xudodan. Xudo gunohlari uchun axir bir kun jazo beradi.

— Shu ko'yda yurishining o'zi xudo urgani emasmi?

Sabohiddin singlisiga qaradi. Faqat bo'yiga bo'y, husniga husn emas, aqliga ham aql qo'shilibdi. Oq-qorani ajrata boshlabdi.

Sultonmurod o'tov oldiga kelib bir yo'talib oldi-da, ichkari kirdi.

— Qo'rboshi Shermuhammadnikiga ketibdi. Buguncha dam olsak ham bo'ladi, — u shunday deb to'rga chiqib o'tirdi.

— Akam-chi, akam shu yerda ekanlarmi? — deb so'radi Sabohiddin uning fotiha o'qishini kutmay.

Sultonmurod Sabohiddinning savolini eshitmaganday fotiha o'qigach, qizning hol-ahvolini so'radi. So'ng norozi qiyofada unga qaradi:

— Ko'pam besabr bo'lavermang. Jamoliddin sog'-omon. Teginmanglar, deb tayinlab keldim. Xotirjam bo'ling.

— Axir akam o'g'irlik qilmaganlar. Xudo shohid.

— Bunga men ham ishonaman. Lekin akangizning mo'aminlar oldida bo'lak ayblari ham bor. Qo'rboshi siz bilan mening yuzimni qilib, akangizning aybidan o'tsa, ajab emas, — u yana yuziga fotiha tortdi-da, o'rnidan turdi. Keyin «Sizlar bafurja gaplashaveringlar, mening beklarga aytadurgan so'zim bor», deb chiqib ketdi.

Kech kirib, osmonga yulduzlar sochildi. Tog' o'rkachlari qorayib ko'rindi. Otlar pishqiradi, kishnaydi. Toshlarga urilib oqayotgan suvning shovqini ko'tarilganday bo'ladi. Bir necha yerda o't yoqildi. Eng katta gulxan yo'g'onligi ikki quloch keladigan chinor ostidagi oq o'tov qarshisida alanga oldi. Bir zamon o'sha tomonda kimdir xirqiroq ovozda qo'shiq ayta boshladi. Doira gumburi, yigitlarning qiyqirig'i unga jo'r bo'ldi.

Qibladan ko'rsat yuzingni, Makkaday aylay tavob,

Sen labingdan bo'sa bersang, men qilay bag'rim kabob.

Mashhura yuziga qizil yugurib, yerga qaradi. Qo'shiq shu yerda uzilib, yigitlarning qiyqirig'i doira ovozini ham bosib ketdi.

— Ana, chiqdi shekilli...

— Kim?

— Anovi-da, qarang.

Sabohiddin tashqariga chiqib, gulxan tomonga qaradi. Yigitlar o'rinlaridan turib ketishgan, o'rtada kimdir o'ynar, lekin uni tanib bo'lmas edi. Sabohiddin davra tomon yurdi. Yana qo'shiq boshlandi. Olti kaptar yetti bo'lib qo'ndi terakka,

Qo'shnimizning ikki qizi chiqdi elakka.

Do'st, chiqdi elakka, yana chiqdi elakka,

Bodomqovoq, yupqa tomoq, dodimga yetsang-chi!

U yog'ingdan o'tay, bu yog'ingdan o'tay, ko'nglingni olay.

To'tiqushning bolasiday qo'lingga qo'nay.

Ha, qo'lingga qo'nay, do'st, qo'lingga qo'nay!

Bodomqovoq, yupqa tomoq, dodimga yetsang-chi!

O'rtada ayolcha kiyinib, durracha bog'lagan, gajak yasagan semiz bir yigit lorsillab o'yinga tushardi. Sabohiddin uni ko'rib kulimsiradi. Singlisi shuni Sojida deb o'ylagan bo'lsa kerak. Yigit qosh qoqib, nozik qiliqlar qilib xotin bola-chaqasidan yiroqda yurgan erkaklarning xirsiga tegar, ular qarsak chalib «Do'st!», «joningdan!» deb qiyqirishardi.

Tog'da quyon otibman, iyagi yo'q,

Jonon ko'ylak kiyibdi, jiyagi yo'q.

Jiyagi yo'q joylaridan qo'lim solsam,

Bilqillaydi qo'sh anori, suyagi yo'q,

Dod, suyagi yo'q...

Qiyqiriq avjiga chiqdi. Hayajoni toshib ketgan yigitlarning ayrimlari o'rtaga tushib «juvon» bilan o'ynay boshladilar. Ayrimlari «juvon»ni belidan ushlab, o'ziga tortgan mahalda, ba'zan esa «juvon»ning o'zi kimgadir «karashma» qilib o'tganda oh-dodlar ulanib ketardi.

Sabohiddin iziga qaytdi. O'tovga yaqinlashib, to'xtadi. Atrofga alangladi. Hamma ko'ngil ochish bilan band. Qo'rboshidan marhamat kutmay akasini qochirib yuborishning ayni payti emasmikin? Qo'rboshining Jamoliddinni afv etishi uning bo'yniga qo'shimcha sirtmoq bo'lib tushmaydimi? Lekin akasi qaerda, uni qaerdan izlash kerak? Sabohiddin beixtiyor narida yonayotgan gulxanlar tomon yurdi. Qumg'onda choy qaynatayotgan yigitga yaqinlashib salom berdi-da, kecha tutib olib kelingan odamning qaerda yotganini so'radi.

— O'zlari kim bo'ladilar taqsir? — deb so'radi yigit unga ishonqiramay qarab.

— Sultonmurod akaning... o'g'illariman. Kechagina Buxorodan qaytdim.

— Ha, yangiligingiz bilinib turibdi. Hibsga olinganlarni, hali omon bo'lishsa, yerto'ladan topasiz. Qo'rboshi bolshavoylarni ko'pam tutib turmaydilar.

— Yerto'la qaerda?

— Oq o'tovni ko'rdingizmi? O'shaning shundaygina poyida. Qo'rboshi izn bermasa, avliyoni ham yo'latishmaydi u yerga. Borib ovora bo'lmay qo'ya qoling. Yoki bolshavoy yaqiningizmi?

— Nimaga bunday deyapsiz?

— Kuyunishingiz oshkor qilib qo'yyapti-da.

Sabohiddin bu gapdan gangib, oq o'tov sari yurdi. Ammo o'tovga yetmayoq uni to'xtatdilar...

Norxo'ja ertasiga oqshomda qaytdi. Uning kayfiyati buzuvchi, qovog'i soliq edi.

Sultonmurod Sabohiddinni oq o'tovga boshladi. Norxo'ja to'rda o'tirardi. Sultonmurod Sabohiddinni tanishtirdi.

— Xush kelibsiz, mulla Sabohiddin. Buxoroi sharifdan yuborilgan nomani oldim.

Qutlug' xabar yetkazibsiz.

— Mulla Sabohiddin xizmatigingizga tayyorlar, — dedi imom ta'zim bilan.

— Qani, o'tiring, xizmat qochmas.

Eshonning bu taklifi javobsiz qolib, Sultonmurod ham, Sabohiddin ham qo‘l qovushtirgancha turaverishdi.

— Yana nima gap? — dedi qo‘rboshi ular savol nazari bilan qarab.

— Uzrimiz bor.

— Keyin.

— Uzrimizni eshitmasangiz, yeganimiz ichimizga tushmaydi.

— Tezroq ayting bo‘lmasa.

— Tunov kuni bekларingiz Sabohiddinning akalarini olib kelishibdi.

— Ha, Jamol o‘rismi? Bir kambag‘alning sho‘rini quritibdi-da, a?

— Asti unday emas, bu tuhmat. Biz Jamoldiddinning gunohini so‘ramoqchimiz.

— Qo‘yib yuboring, deysizmi?

— Ha, taqsir. Jamoliddinni shayton yo‘ldan ozdirgan. Chilla tutib uning gunohini Xudodan so‘rayman. Marhamatingizni ayamang.

— Qo‘yib yuboraymi? — deya qayta so‘radi qo‘rboshi Sabohiddinga tikilib. — Bugun qo‘limdan chiqib ketsa, ertaga yana sheriklariga qo‘shiladi. To‘pponchasidan uchgan o‘q naq peshonangizga sanchilsa ham chilla tutib o‘tirasizmi?

— Endi zinhor bu yo‘lga qaytmaydi. So‘zimizni yerda qoldirmang.

— Iziga qaytmaydimi? Mulla Sabohiddin, sizdan so‘rayman: iziga qaytmaydimi?

— Xudo xohlasa...

— Qaytadi... — Norxo‘ja keskin ohangda shunday deb o‘yga toldi. Keyin tizzasiga shapatiladi. — Mayli, to‘rt tomoni qibla, ketaversin. Chiqib ayting, saharda yo‘lga solib yuborishsin. Qani, endi o‘tiringlar, uzringiz qabul bo‘ldi. Ahmad dev, Mamat chirik qani? Yusuf qiziqni topib kelibdimi?

— Yo‘q, begim, Yusuf qiziqni Marg‘ilondan topolmabdi.

— Osmonga uchib ketibdimi?

— Xoliqberdi to‘ranikida ekan.

— Shu yerda ham yo‘limga g‘ov bo‘ldimi? Bu marg‘ilonlikdan qutular kun bormi o‘zi?!

— Yana bir gap o‘tdimi?

— Siz uchun shunchaki bir gapdir, — dedi Norxo‘ja unga qovoq uyib. — Men uchun musulmonlarning hayot-mamotini hal qiladigan gap. Tunovinda dashnoqi armanlar peshin namozi paytida masjidga bomba tashlashibdi. Dashnoqlarni bitta qo‘ymay qirib tashlash o‘rniga, Xoliqberdi to‘ra Frunze bilan ahd-paymon qilib, bizni bittadan tutib bermoqchi.

— Begim, qaerimizdan tutar ekan, aytmadimi? — bu qochiriqning ma‘nosini tushungan qo‘rboshi kulib yubordi.

— Omma zap olding, yomon yeridan olding, Ahmad dev, balosan, omma yomon balosan-da! — dedi Norxo‘ja chehrasini ochib. — U Sibirda yurganida o‘rislarga sotilgan-da! Qo‘qonda bir xotinchalishlik qildi, g‘azabimni ichimga yutdim. Endi rasmanasiga xoinlikka o‘tibdi. Kallasi og‘irlik qilib qolganga o‘xshaydi.

— Eshon, g‘azabga o‘rin bermaganingiz ma‘qul. Jahl kelganda aql ketadi. Ikki urishqoq podshohdan ikki ahil darvishning kuchi ziyodroq, deyishadi. Murosai madora...

— Murosaga o‘rin yo‘q. Islom lashkarlari ichida xoinlar bo‘lmasligi kerak! Endi uning yigitlarini o‘zimizga ag‘darish harakatiga tushmog‘imiz lozim. Buni alohida kengashib

ko‘ramiz. Ahmad dev, nima, shunday o‘taveramizmi?

— Begim, Mamat chirik Ishoq buqoq bilan Asqar cho‘tirni boshlab kelibdi. Chaqiraymi?

— Tashqariga joy qilishsin. Beklarimning ham bir bahri-dili ochilsin.

— Begim, ularning bir parizodi ham bor ekan, chiqaversinmi?

— Nima? — Norxo‘ja Ahmad devga o‘qraydi. — Ko‘ngling najasni istab qoldimi? Naq putlaringni yirib yuboraman-a!

— Qonimizdan keching, begim, ko‘nglingiz yozilarmikin, deb edim-da.

Ahmad dev ta‘zim bilan chiqib ketdi.

Oq o‘tov oldidagi maydonga yigitlar davra qurishdi. Ikki kishi kelib qo‘rboshiga ta‘zim qildi. Ularning oriqlig‘i chindanam uzun, go‘shtdor kishining esa tomog‘ida mushtday buqog‘i osilib turardi. Norxo‘janing imosi bilan ular chidirmalarni chertib, aytishuvlarini boshladilar. Oxirat bozoriga

Yuk bog‘lagan karvon, buqoq.

Olti ming g‘ishtni pishirgan

Betutun xumdon, buqoq.

Atrofni kulgi, qiyqiriq bosib ketdi. Ishoq buqoq davraning tinchishini kutib turdi. Keyin xirildoq ovozi bilan javob qildi: Arilarning uyasini —

Bet bu, deb aldar cho‘tir.

Xuddi chakichlab chekilgan —

Patir, deb javrar cho‘tir.

Yana kulgi. Yelkasiga xurjun osgan,

Xurjunida oshqovoq.

Har biri chorak yetilgan,

Mirishkor dehqon, buqoq.

Bo‘ldi kulgi. Bu kecha qaylarda qolding?

Betlaring itning izi.

Panjaragulchin yuzingdan

Ayladingmi or, cho‘tir?

Qiyqiriq avjiga chiqdi. Kulgidan ko‘zlari yoshlanib, ichak uzilay dedi. Cho‘tir avval qo‘lini ko‘tarib, keyin buqoqqa ta‘zim qilib, taslim bo‘lganini bildirdi. Keyin ikkovlon qo‘shiq boshlashdi: Bo‘z o‘g‘lonning bo‘z oti,

Ko‘kka qarab kishnaydi.

Uni ko‘rib jonona

Jilovidan ushlaydi.

Ushlama, qo‘y, oyimqiz

Harom o‘lgur tishlaydi.

Davra o‘rtasiga bu safar shopmo‘ylovli «juvon» eshilib chiqdi. Sabohiddin nari ketdi.

Norxo‘ja savol nazari bilan Sultonmurodga qaradi.

— Akasini o‘ylab tinchini yo‘qotdi, — dedi eshon.— Manavilar bilan kelgan parizod

Jamol o‘risning xotini bo‘lgan bir vaqtlar.

— Shunaqami? Bu biladimi?

— Singlisi aytgandir.

- Xoliqberdi unga nima yumush buyuribdi, so‘ramadingizmi?
- Yo‘q.
- So‘rang. Jilovni bo‘sh qo‘ymang. Kunimizga asqotib qoladi.

Bazm davom etardi. Yigitlarning har bir qiyqirig‘i Sabohiddin qalbiga tig‘ bo‘lib sanchildi. Uning ko‘ngli jihat istab bu tomonlarga yo‘l burgan edi. Bunda ko‘rganlari... Shularmi islom lashkarlari?! Yurt qon qaqshayotgan damda ko‘ngilochar bazmlari nimasi? Azon chaqirig‘ini birov qulog‘iga olib safga turadi, boshqasi o‘z yumushi bilan band. Akasining gapi isbot topyapti-ku? Chindan ham bular adashganlarmi? Sust iymon bilan g‘alabaga erishmoq mumkinmi? O‘z nafsiga jihat e‘lon qila olmagan odamdan katta jihatda qanday karomat kutish mumkin? Qo‘rboshi amiralmuslimindan nafratlansa, bu qanaqa jihat bo‘ldi?

Afsus, alam, nafrat qorishgan paytda kishining bag‘rini portlatib, qo‘porib yuboray deydi. Sabohiddin hozir shu holatda edi. Bag‘riga ming-ming odamning dardini, sir-asrorini yashirib, qorong‘i kechada xunuk manzara kasb etib, mung‘ayib yotgan bu tog‘lar Sabohiddinning ham dardini yuta olarmikin? Ko‘rganlari shu o‘rkachlar ichiga sir bo‘lib singarmikin? Nahot Olloh shuncha nolayu ibodatini tariqcha inobatga olmasa? Yurt boshiga shuncha azoblar kammidi? Axir yurak hil-hil bo‘lib ketdi-ku? Oldinda yana necha qiynoqlar bor? Bu azoblarga Sabohiddinning vujudi chidash bergan taqdirda yuragi chiday olarmikin? Tars yorilib ketmasmikin? Sabohiddin miyasiga bexos yarq etib urilgan bu fikrni «alhamdulillah, shunisiga ham shukr», degan so‘zlar bilan quvmoqchi bo‘ldi.

U yong‘oqzor etagida yonib turgan gulxan sari yurdi. So‘ng gulxan atrofida davra qurganlar safiga qo‘shildi. Suhbat avvaliga qovushmadi. Sabohiddin uzun kosov bilan gulxanni titib o‘tirgan kishiga tikilib qoldi: qorato‘ridan kelgan, yonoqlari bo‘rtib chiqqan, ko‘zlari qisiqroq, mo‘ylovli... Yana nimadir yetishmaydi. Ha, soqol. Agar soqol qo‘ysa, Norxo‘janing quyib qo‘ygan o‘zginasi.

- Mendan ko‘z uzmay qoldingiz, taqsir, tinchlikmi o‘zi?
- Siz qo‘rboshiga juda o‘xshar ekansiz.
- Jiyan bo‘lgandan keyin o‘xshaydi-da, — dedi davradagilarning biri.
- Ie, jiyan bo‘lsangiz... bu yerda...
- Nima, anov yerda, to‘rda o‘tirishim kerakmi? — dedi jiyan to‘ng ovozda. — Men issiq o‘rnimni to‘vda o‘yin-kulgi ko‘raman, deb sovutmaganman. Qo‘rboshingiz shunday yuraversa, qornini o‘zimla yorib tashlayman!!
- Tilavoldi!
- E, sen meni tergayverma. Hammang pana-panada botirsanlar.

Tilavoldi shunday deb qo‘l siltadi-da, turib daraxtzor orasiga kirib ketdi.

- Bu boshqa olam, qo‘rboshi boshqa olam. Tilavoldiga Xudo devning yuragini bergan. Ammo gap kelsa, amakisini ayamaydi, — dedi Tilavoldini insofga chaqirgan yigit.
- Taqsir, hov o‘tovda yolg‘iz turgan qiz kimingiz bo‘ladi? O‘tovga kirib chiqqaningizni ko‘rib edim, — deb so‘radi davradagi yoshi ulug‘roq kishi.

- Singlim.
- U qizni ancha burun Sultonmurod boshlab kelganlar. Qattiq qo'riqlaydilar. Bir sir bor, deyman-a...
- Sir yo'q, taqsirim, shunchaki... panohlariga olganlar...

Sabohiddin bu gapdan keyin davradagilarning bir-biriga sirli qarab olishganini sezdi.

Bazm tugagach, Norxo'ja o'toviga kirdi. Ahmad dev unga ergashdi.

- Begim, bir narsani so'rash niyatim bor.
- Surayver.
- Buxoroi sharifdan maktub oldim, dedingizmi?
- Ha.
- Yordamdan darak bormi?
- Kutinglar, deyishyapti. Amir jangga tayyorlanyapti.
- Tayyorgarligi juda cho'zilib ketmadimikin?
- Bu bilan ishing bo'lmasin.
- Mulla yuborgandan ko'ra to'rtta beshotar yuborishmaydimi?
- Kalta o'ylaysan, dev. Bilagingda kuching boru kallangda aql yo'q. Birgina mullaning yarim og'iz so'zi bilan sendaqa yuzta dev eplay olmaydigan ish bitadi. Bu yigit jihod ko'rgan ekan, bizga asqotib qoladi. Besh yil Buxoro tuprog'ini yalagan. Bu chakana gap emas! Ammo mulla yigitni sira nazardan qochirma. Bu yoqqa kelishdan oldin Xoliqberdining suhbatida bo'lgan. To'raning bir niyati borga o'xshaydi. Lekin mulla yigit unga emas, menga xizmat qiladi. Bir niyatim bor. Inshoolloh, unga shu mullaning ko'magi ham tegadi.
- Sultonmurod-chi?
- Endi u qarib qoldi... Qari eshak ag'anab, tuproq to'zitishdan boshqa narsaga yaramaydi. Men Xudo deb, qilich yalang'ochlab yuribmanu, Xudo menga obro'liron shayxni ravo ko'rmayapti. Avomni og'ziga qarata oladigan bir shayx bo'lganda edi. Xudo shu mullavachchani ravo ko'ribdi, shunisiga ham shukr...
- Mulla bolangizdan ish chiqarmikin?
- Chiqadi. Bizning istagimiz bilan u katta obro' egasi bo'ladi. So'ng ana shu obro' bilan bizga xizmat qiladi.
- Oson esh beradiganga o'xshamaydi.
- O'xshamasa o'xshatamiz. Hozircha hamma ishimiz xamirdan qil sug'urgandek boryapti. Burnidan ip o'tkazib oldik, qaerga sudrasak boradi. Yaqin kunlarda oyog'iga ham kishan uramiz... Erta-indin Zayniddin qori keladi bu yerga. Uning tashrifi ham bejiz emasdir.
- Istasangiz, qori bu yerga yetib kelolmasligi ham mumkin.
- Esingni yema. Qori bizga dushman emas. Faqat yo'li boshqacharoq. U dushman bo'lgan taqdirda ham tirik qolishi kerak. Xalqning peshonasiga bunaqa odamlar har kuni bitavermaydi. Senga qo'yib bersa... Bor, jo'na.

Ahmad dev chiqib ketdi. Norxo'ja o'ringa yonboshladi. Uning niyati faqat o'zigayu Xudoga ma'lum. Bu qishdan eson-omon chiqib olsa, oshig'i olchi. Xoliqberdi to'ra

o'ziga xoinlikni ravo ko'rib, sho'rolar tomoniga o'tsa o'tar. Bu hali butun islom lashkarlari bo'yin egdi, degan gap emas. Kuch yetmasa, hiyla ishlatadi. Laylatulqadr kuni Sabohiddin tush ko'rganini qishloqma-qishloq yurib aytadi. Norxo'jani mahdi deb e'lon qila boshlaydi. Xoliqberdi to'radan ayrilgach Zayniddin qori shubhasiz, uning panohiga kiradi. Ana shunda uning yo'liga hech kim g'ov bo'lolmaydi. Buxoro amiri qo'shin tortmagan taqdirda ham Farg'onani o'zlari eplay olishadi.

Norxo'ja shu xayollar og'ushida o'tirganda o'tov og'zida Sultonmurodning qorasi ko'rindi. U yengil tomoq qirib ichkari kirdi-da, qiroat bilan salom berib poygakka tiz cho'kdi.

- Ha, taqsir, paytavangizga qurt tushganga o'xshaydi? — dedi Norxo'ja, joyidan jilmay.
- Zayniddin qori kelarmishlarmi?
- Is oldingizmi darrov. Kelsa kelar, sizga nima?
- U kelsa beklaringizni yo'ldan urarmikin, deyman-da.
- U holda yo'liga peshvoz chiqing-da, iziga qaytarib yuboring.

Bu gapni eshitib Sultonmurod o'rnida bir qimirlab oldi.

- Eshonim, hazil qilmang. Shu xususda bir fikr bilan kirib edim huzuringizga. Malol kelayotgan bo'lsam, chiqa qolay.
- Ayting, fikringizni.
- Qori kelsa kelsin. Izzat bilan kutib olaylik. Keyin... uylantirib qo'yib, iziga qaytarsak-chi?
- «Uylantirib» deysizmi? — Norxo'ja bu taklif panasida qanday niyat bor ekan, deb bir oz o'ylandi. «Zayniddin qori kelsa men beklarimni yo'ldan uring, deb qo'yib qo'yar ekanmanmi. Qori kelsa yonimdan bir qadam ham siljimaydi. Bu tullakning xavotiri bo'lak. Qori bilimi, e'tibori bilan undan baland. Bir davrada cho'qishib qolsa rasvoi jahon bo'lishi tayin. U shundan xavotirda». — Uylantirib qo'yamizmi? — deb qayta so'radi Norxo'ja. — Kimga?
- Yallachilar bilan kelgan parizodga.

«Maqsadi endi ayon. Qorini xo'rlamoqchi»

- Parizodga deysizmi? — Norxo'ja shunday deb qaddini ko'tardi. — Men uni sizga ravo ko'rib edim?
- Menga? — Sultonmurodning kapalagi uchib ketdi. — Hazillashmang, eshonim. Mening uylanish niyatim yo'q. Men taqvodor odamman, jonimni Olloh yo'liga tikkanman. Oxiratni so'rab yurgan menday odamga bu dunyo lazzati kerak emas.
- Shundaymi? U holda... — Norxo'ja Sultonmurodga sinovchan tikildi. — U holda qorini parizodingizga emas, o'zingiz boshlab kelgan qushchaga uylantiramiz.

Sultonmurod qo'rboshining nigohiga dosh berolmay boshini egdi. Norxo'ja undan sado chiqishini kutdi.

Sultonmurod bu safar yanglish kirganini fahmladi. Qo'rboshi qorini yoqtirmaydi, aytganim bo'ladi, deb adashganini bildi. Norxo'ja Zayniddin qorini yoqtirmasa ham

uning xizmatlariga hali umidi bor edi. Sultonmurod xuddi shuni hisobga olmay yanglishdi. Endi bo‘lar ish bo‘ldi. Qo‘rboshi javob kutyapti.

— U qizaloq... qaydam, — deb chaynaldi, — akasi shu yerda... ko‘narmikin?

— Ko‘ndirasiz. Siz tongda mulla yigitni chaqirib, bir tush ko‘rganingizni aytasiz.

— Qanday tush?

— O‘zingizni go‘llikka solmang. Siz tushingizda uning dadasini ko‘rgansiz. Dadasi:

«Qizimni qoriga atadim», degan. Men ham xuddi shunday tush ko‘rganman.

Uqdingizmi? Boring, nonushtadan so‘ng o‘zim chaqiraman.

Sultonmurod bu safar hurmat yuzasidan emas, yelkasiga bexos tushgan g‘amdan bukilib tashqariga chiqdi.

«Kallasiga yaxshi fikr kelibdi, — deb o‘yladi Norxo‘ja, — Zayniddin qori ham o‘zimniki bo‘lib qoladi shekilli?»

Sabohiddin «qo‘rboshining amriga ko‘ra akamni tongda qo‘yib yuborsalar kerak, bir og‘iz bo‘lsa ham gaplashib olay», degan niyatda yo‘lga chiqib turgan edi. Kun yoyilsa hamki, qarorgoh tomondan hech kim kelmadi. Norxo‘ja fikridan qaytdimikin, deb xavotirlandi. Quyosh ko‘tarilgan sayin tashvishi orta boshladi. Endi qarorgohga qaytishni niyat qilib turganida qarshi tomondan otliq ko‘rindi. Sabohiddin tarvaqaylab o‘sgan archaning panasiga o‘tib, uni kutdi. Otliq yaqinlashgach, uni tanidi-yu, quchoq ochib qarshiladi.

— Qori domla, o‘zingizmisiz? Ko‘zlarimga ishonmayapman, — dedi shodligini yashirolmay.

— Xuddi o‘zimman. Nima, pistirmada yolg‘iz turibsanmi? — dedi Zayniddin qori otdan tushar ekan. — Qani, xurjunni ol, bahonada nafasimni rostlay.

Sabohiddin xurjunni olib, archa soyasiga joy qildi.

— Meshda qimiz bor, och, — dedi qori yonboshlab, — sen akangni kutayotganga o‘xshaysan-a?

Sabohiddin «Qaerdan bilasiz?» degandek yalt etib unga qaradi.

— Jamoliddinni yo‘lda ko‘rdim. Bomdodni o‘qiyotuvdim. Qarasam, qo‘rboshining ikkita yigiti oldiga solib kelyapti. Nima gapligini bilolmadim.

— Akamga tuhmat qilishdi. Kimdir sigir o‘g‘irlab so‘yibdi-yu, terisini og‘ilxonamizga tashlabdi.

Zayniddin qori kuldi.

— Sigirni kim o‘g‘irlaganini bilmadingmi?

Sabohiddin yelka qisdi.

— Nima uchun sendan emas, akangdan shubhalanishdi, o‘ylab ko‘rmadingmi? Shunaqa ham sodda bo‘ladimi kishi? Axir bu Norxo‘janing o‘yini-ku? Jamolni ushlab kelgandan keyin sen kelgansan. «Akamni qo‘yib yuboring», deb Xudoning zorini qilgansan. U

«marhamatini ayamay» iltimosingni inobatga olgan, shundaymi? Shu yaxshiligi uchun sen endi undan qarzdorsan. Qani, biron ishdan bo'yin tovlab ko'r-chi, endi?

— Singlim ham o'sha yerda...

— Buni eshitdim. Har holda Norxo'ja Xoliqberdi to'ra huzurida bo'lganingni bilib, nayranglarini ishga solgan. U bizning nima uchun kelganimizni anglab turibdi. Seni qarmoqqa ilintiribdi. Meni bir balo qilib O'shga qaytarib yuborishga urinadi.

Zayniddin qori shunday deb, qimizdan simirdi. Sabohiddinning ichgisi kelmadi.

— Siz ketib qolsangiz, men bir o'zim...

— Sen hadiksirama. Uning xizmatlarini bajarib yuraver. Arqonni uzun tashla.

— To'ramning topshirig'i-chi?

— To'ra aytaveradi. Quruq gap bilan odamni insofga keltirib bo'lar ekanmi? To'ra noto'g'ri ish qilyapti. Sho'rolar bilan san-manga bormay, avval Norxo'jaga o'xshagan kichik baliqlarni yutish kerak. Ana keyin katta baliq bilan betlashsin. Sho'rolar yengilgan taqdirda Nor ham, Ko'r ham tek turmaydi. Buni Xoliqberdi biladi. Bila turib «jigarlarimga tig' tortmayman, insofga keltiraman», deydi. Amiralmusliminning onasigaki tig' urdilarmi, bu palagi nosog'lardan yaxshilik kutib bo'lmaydi.

— To'ramning onalarini... Shular fatvo berganlarmi?

— Bilmasmiding?

— Yo'q. O'ylab ham ko'rmabman.

— Shu ishing chakki. Endi sen mullavachcha emassan. Muhoraba o'tidagi odamsan.

Chanoqqal'ada aqling kirmadimi: lalaysang, peshonangdan o'q yeysan. Xoliqberdi sho'rolar bilan yarashsammi, yarashmasammi, deb kalovlanib turibdi. Yarashish niyatidan qaytsin, deb shu nopok ishga qo'l urishdi. Ularning rejasicha, onasining sho'rolar qo'lidan qazosini topganini bilgach, to'ra g'azabga minishi kerak edi. To'ra g'azabga minishga mindi-yu, sir boy bermadi. Endi nima qilmoqchi ekani Xudoga ayon bo'lmasa, bandaga ma'lum emas.

— To'ram fatvo berganlarni bilaman, degandilar.

— Bilmay-chi! Axir u ko'r ham, kar ham emas. Ko'rib, eshitib turibdi.

Qori hordiq chiqargach, o'rnidan turdi. Sabohiddinning yelkasiga tiralib otga mindi.

Sabohiddin otining jilovini olib oldinda yurdi. U arosatda qolgan, hozir Salimxo'jaga o'xshash dono hamsuhbatning maslahatiga zor edi. Qori ham dono kishi, ammo uning yo'li boshqa, Sabohiddinniki boshqa. Qori manfaatdan kelib chiqib, nasihat qiladi, ehtiyotkorlikni hush ko'radi. Sabohiddinga esa to'g'ri yo'l uchun jonini ham ayamaydigan odamning nasihati kerak. Sabohiddin shunday xayollar bilan ketayotganida Qori yana so'z boshladi:

— Nopok odamlar ham jismonan, ham irodasi kuchli kishini tez payqaydi. Keyin atrofiga to'planib, uni aldab, boshqalarni esa gangitadi. Xalq ham omi-da, qo'yga o'xshab o'sha kuchli odamning atrofiga to'planaveradi. Nopoklar esa bundan foydalanib, podani o'ziga kerakli yo'lga buradi. Norxo'janing atrofini ham shunaqa nopoklar o'rab olgan. Uning ishonganlaridan biri o'zingning domlang. Chala mulla domlangga qaraginu qo'rboshiga baho beraver.

Sabohiddin bosh irgʻab, qori domlasining gapini tasdiqladi. Qori esa gapini davom ettirdi:

— Bu qoʻrboshilar yoz chillasida tentirab yurgan laxtak-laxtak qora bulutlarga oʻxshaydi. Quyosh yuzini toʻsgani bilan bir parchagina yerga soya tashlashini bilmaydi. Nazarida hamma yoqni ostin-ustun qilib yuborganga oʻxshaydi. Etagi yirtiqligidan, shu yirtiqdan nur oqib kirayotganidan xabarlari yoʻq. Laxtak bulutlar birlashsa, kuchli momaqaldir oq boʻlsa, jala quysa, sel kelsa uning yoʻlini toʻsish qiyin. Laxtak bulut tashlagan uch-toʻrt tomchini yer birpasda yutadi. Qoʻrboshilar buni fahmlamay kuchanib yotishibdi. Turkiy bayroq atrofida birlashmas ekan, bu bulutlarni yengil shabada ham haydab ketadi.

Sabohiddin bosh irgʻab, bu gaplarni tasdiqlagan boʻlib, indamay borardi. «Bu odamlar tobelikni buncha yoqtirishmasa, — deb oʻylardi u — biri oʻrisga qayishaylik, deydi. Biri turklarga, yana biri inglislarga. Nahotki oʻzgalarga koʻz tikmay, mustaqil harakat qila olmasak? Qori domlamning quloqlariga turklar azon aytishganmi, ikki gapning birida ularni alqaydilar. Buxoroga borajagimni bilib ham «Istambulda tahsil olsa durustmikin?» deb edilar. Otam kamxarj boʻlmaganlarida bu kishining soʻzlariga kirib Istambulga joʻnatardilar. U holda men ham turkiy bayroqqa sajda qiladiganlardan boʻlarmidim? Ahli millatning aksari turk davlatiga najot koʻzlarini tikyapti. Ular «biz bir xalqmiz», deyishadi. Lekin qonlari qonimizga qoʻshilarmikin? Ularning oʻzlari hozir jar yoqasida turishibdi. Bizga yordam berishga qurbilari yetmaydi-ku?» Sabohiddin shu tarzda qoriga fikran qarshilik bildirar, ammo bu gaplarni tiliga chiqarmoqqa botina olmasdi. Yana picha yoʻl yurishgach, Zayniddin qori afsus ohangida gap boshladi:

— Xoliqberdi amiralmuslimin, deb hisoblangani bilan doʻppisi ancha tor. «Islom lashkari, amiralmuslimin...» nomi ulugʻu ammo quvvat yoʻq. Orada ittifoqlik yoʻq. Sen Chanoqqalʼada inglislarni, farangilarni koʻrding, ularning harb ilmida ilgʻor ekanliklariga guvoh boʻlding. Shoʻrolarning askari ham olmon bilan urushib obdon pishgan. Ularning «kazak» deganlari bor-ki, Xudoning bir balosidir. Shoʻrolarning aslahalari ham bekamu koʻst. Xoliqberdining yigitlarichi? Miltiq otishni endi-endi oʻrganishyapti. Hozir uncha-buncha odamga soʻz bermayman, deguvchi Shermuhammad ham miltiq otishni Xoliqberdidan oʻrgangan. Oʻrganish chogʻida miltiq piltasidan uchqun sachrab, bir koʻzni koʻr qilib olib «Koʻrshermat» degan nomni olvoldi. Shular jahon muhorabasini koʻrgan askarlarga bas kela olisharmidi? Turklarning jang koʻrgan zobitlari kelishsa edi, ishlar boʻlakcha boʻlardi.

— Ularning katta zobitlari orasida ham noittifoqlik mavjud, — dedi Sabohiddin.

— Ha, — Zayniddin qori xoʻrsindi, — bilaman. Hamma balo shu noittifoklikda, hamma sharaf esa millat birligida! Sharafga eltuvchi birlik yoʻq.

— Birlikning boʻlish yoki boʻlmasligi bandalardagi iymon quvvatiga bogʻliq. Iymon zaif yerda ittifoqlik ham, jihod ham yoʻq. Erkak kishiga gajak taqib, bazm qilish jihod emas.

— Ha, balli, buni fahmlab yetibsan, — dedi Zayniddin qori kulimsirab. — Har qanday jang ham jihod boʻlavermaydi, urushga kirgan hamma ham shahidlik martabasiga yetavermaydi. Qani, oʻrni kelib qoldi, — Zayniddin qori Sabohiddinga sinov nazari bilana qaradi: — Abu Muso roziyolloxu anxudan bu xususda rivoyat qilingan hadisi sharifni esla-chi, shoyad masʼala oydinlashsa.

Sabohiddin bu sharaflı hadisni bilsa ham, odob saqlab, qo‘lini ko‘ksiga qo‘ydi-da, «o‘zingiz marhamat qila qoling», degan ma’noda yengil ta’zim etdi. Yigitning bu odobi qoriga ma’qul kelib, ko‘zlari kuldi.

— Payg‘ambarimiz Muhammad alayhissalomdan so‘radilarkim, «Shijoat bilan urushga kirgan Odam Ollohning yo‘lida urushgan bo‘ladimi, tarafkashlik uchunmi yoki riyo uchunmi?» U zoti bobarakot javob qildilarkim, «Kim Ollohning so‘zi oliy bo‘lishi uchun urushga kirsam, Ollohning yo‘lida urushgan bo‘ladi». Shunga ko‘ra aytishimiz mumkinkim, bu ko‘rayotganimizni tarafkashlik urushi demoqlik durustdir. Hattoki riyo ham bor bunda. «O‘lsam shahid ketaman», deb yurganlar adashayotganlarini bilmaydilar. O‘lishdan oson ish yo‘q, ammo shahidlik martabasiga yetmoqlik juda-juda mushkul vazifa. Siz bilan biz buni bilamiz, biroq, boshqalarga ayta olmaymiz. Ularning shashtini qaytarmoqlik ham gunoh-da.

— Qori domla, inglislardan nari bo‘lmoqlikning imkoni yo‘qmi?

— Borlikka bor. Ammo qurol-aslahalar kimdan olinadi?

— Ulardan qo‘rqulik.

Chanoqqal’adagi urush avj pallasiga ko‘tarilgan kunlari bir sayxonlik yaradorlarni davolash maydoniga aylantirilgan, unda musulmonlar bilan birga asir tushgan inglisl, farangi yaradorlari ham anchagina edi. Harbiy kemadan tushib yopirilgan inglisl musulmonlarga qo‘shib o‘zlarining yaradorlarini ham qirib tashlashgan edi. Hozir Sabohiddin o‘sha voqeani eslab, ustoziga so‘zlab berdi. Zayniddin qori bu ayanchli hikoyani eshitdi-yu, javob qaytarmay afsus bilan bosh chayqab qo‘ya qoldi.

Bitta dovon oshib o‘tib, Norxo‘janing qarorgohiga kirib kelishdi. Qo‘rboshi qorini quchoq ochib kutib oldi. Sog‘ingan odamini ko‘rib quvonganday anchagacha bag‘riga bosib turdi. Norxo‘janing orqasidan kelganlar ham quyuq salom-alik qilishdi. Sultonmurod esa qo‘rboshiga o‘xshab quchoqlashib omonlashdi. Chinor soyasiga dasturxon tuzalib, davra qurishdi. Ishoq buqoq bilan Asqar cho‘tir xizmatga chorlandi. Zayniddin qori Sabohiddin bilan ko‘z urishtirib oldi-yu, ularning chiqishiga monelik qilmadi.

Bazm qizigan mahalda Norxo‘ja Zayniddin qorini o‘toviga boshladi.

— Bazm yoshlarga yarashadi. Biz dunyoning ishlaridan gaplashaylik, — dedi u qori o‘tirgan yerga lo‘labolishini surib. — O‘zingizcha bir kelay ham demaysiz. Har holda bitta soyning suvini ichardik. Yaxshi hamki, to‘ram muruvvat qilib, sizni biz tomonga yuboribdilar... Yo, o‘zingizcha keldingizmi?

— Yo‘q, to‘ram yubordilar. — Zayniddin qori kulib qo‘ydi. — Siz ogoh bo‘lmagan sir bormi o‘zi bu dunyoda?

— Bor! — Norxo‘ja shunday deb yostiqni nari surdi-da, cho‘k tushdi. — To‘ramning harakatlariga aqlim yetmayapti. Sho‘rolarga qo‘shiladiganga o‘xshaydilarimi?

— Bu bir mish-mish...

— Yo‘q, shamol bo‘lmasa, daraxtning uchi qimirlamaydi. Eshitishimcha, Jamol o‘ris serqatnov bo‘lib qolibdi?

— Ha, tez-tez kelib turardi. Lekin qo‘shilish haqida gap bo‘lganini eshitganimcha yo‘q.

Bu xususda Jamol o'risning o'zidan so'ramadingizmi?

— Jamol o'risdan biladiganimni bilib oldim. Omma to'ram qo'shilguday bo'lsa omon qolmaydi. Shuni yetkazib qo'ying.

— Mening gap tashish hunarim yo'q.

— Qo'ying bu gaplarni, qori! Nima uchun bu yerga ivirsib kelib qolganingizni bilaman. Sizga dangal bir gapni aytaymi: uyingizda tek o'tiring. Bu g'alvalarga aralashmang. Siz urush tugagandan keyin kerak bo'lasiz. Shuning uchun... men sizni uylantirib, O'shga qaytarib yuboraman.

— Uylantirib?

— Ha. Xotiningizni egam chaqirganiga salkam ikki yil bo'lyaptimi?

— Bo'ydoqlarga rahm qilaman, desangiz, o'zingizda kammi?

— Kim?

— Sultonmurod-chi?

— E, qo'ying uni qori, siydigining ko'pigi yo'q odamga qiz xayf!

— Menga qaysi qizni ravo ko'ryapsiz?

— Begona emas. Novqatlik Jalol oshnangizning qizini.

— Eshon, esingizni yedingizmi?

— Yo'q, desangiz... uni beklarimga topshiraman.

Bu gapni eshitib, Zayniddin qori o'rnidan turib ketayozdi.

— Yo'q, yo'q, asti unday qila ko'rmang, gunohga botmang, — dedi shoshilib.

— Demak, kelishdik-a?

— Men o'ylab ko'ray.

— O'ylaydigan zamon emas. Ertaga to'y.

Norxo'ja gap tamom, deganday o'rnidan turib ketdi. Zayniddin qori holsizlanib qaddini ko'tardi-da, xayrlashib, tashqariga chiqdi.

Sabohiddin singlisini imom panohiga olganini eshitganda, «Bir balo bor», deb qo'ygan edi. Bu tong uning ko'rgan tushini eshitib, o'yi to'g'ri ekaniga ishonch hosil qildi. Ammo oraga qorining aralashganiga lol qoldi. Nonushtadan so'ng ularni qo'rboshi chaqirtirdi. Norxo'ja gapni uzoqdan boshlab, endi muddaoga ko'chay deb turganda tashqaridan so'kingan ovozlar eshitildi. Ahmad dev kirib ta'zim qildi:

— Begim, ot o'g'risini tutib keltirdik.

— Qani?

Kaltakdan yuzlari momataloq bo'lib ketgan bir kishini olib kirdilar.

— Qaerda tutdilaring?

— O'zimizning ichimizda ekan, begim. Otlarni o'g'irlab, G'ani qirg'izga bo'yatib yana qayta o'zimizga olib kelib mukofot olar ekan.

— Laqillatarkan-da? G'anini topib keltir.

— U ham shu yerda. — Ahmad dev chiqib, kekxa bir kishini boshlab kirdi.

— Otlarni kishi bilmas qilib bo'yab berarmiding? — deb so'radi Norxo'ja.

— Shunday, — dedi u.

- Qani o‘zini ham bir bizga bo‘yab ber-chi?
- Bo‘yamayman, eshonim, bu odam, jonivor emas.
- Bo‘lmasa o‘zingni bo‘yaymiz.
- Xudodan qo‘rqaman, eshonim, azobiga chidamay o‘lib qoladi.
- O‘lsa, gunohi bizga, bo‘ya!
- Yo‘q, bo‘yolmayman.
- Dev! So‘rab ko‘r-chi, ularning orasida bo‘yashni biladigani bormikin? Topilsa ikkovini ham bo‘yat. Tirik qolsa haydab yubor.
- Topilmasa-chi?
- Unda terisini shil. G‘anining qo‘llarini chopib tashla.

Aybdorlar olib chiqib ketilgach, Norxo‘ja gapini kelgan joyidan davom ettirdi. «Bir g‘alati tush ko‘rganini» ayta boshlagach, Sabohiddin muddaoni angladi. Shunday bo‘lsa-da, qo‘rboshining so‘zini bo‘lmay, oxiriga qadar tingladi.

— Zamon og‘ir, qiz bola nozik chinni bo‘ladi. Darz ketishi hech gap emas. Mana shularni mulohaza qila turib singlingizni qoriga nikohlab qo‘ysammikin, degan xayolga keldim. Ertamatan qori bilan maslahat qildim. U kishi rozi, qori otangiz bilan qiyomatli oshna edi. Kecha uzringizni qabul qilib, akangizni qo‘yib yubordim. Bugun siz so‘zimizni yerda qoldirmassiz? — Norxo‘ja gapini tamom qildi. Sabohiddindan javob kutib, unga tikildi. — Picha o‘ylang. Sizni shoshirayotganim yo‘q.

— O‘ylaganim bilan o‘yim nihoyasiga yetmaydi, taqsir. Avvalambor, xohishingizni singlimga yetkazishim kerak. So‘ng onam bilan akam bu gaplardan bexabarlar. Dadam rahmatlidan so‘ng, bu nikohga rozilikni faqat akam bera oladilar. Ustiga-ustak biz azadormiz...

— Gap bunday, mulla Sabohiddin: singlingiz hali g‘o‘r. Nima yaxshi, nima yomon fahmiga bormaydi. Undan rizolik olish ortiqcha. Onangiz uchun esa bari bir. Ona farzandi qaerda tinib-tinchib ketsa, shunga shukr qiladi. Akangiz imonini sotib, oqqadar bo‘lgan. Endi oila boshlig‘i huquqidan mahrum. Qizning butkul ixtiyori sizning qo‘lingizda.

— Agar qiz norizo bo‘lsa, nikohning kuchi qirqiladi.

— Mulla! — Norxo‘janing ovozi birdaniga tahdidli tus oldi. — Farosatingiz haqida ko‘p yaxshi gaplar eshitganman. Bu gaplarni tasdiq qilarsiz, degan umiddaman. Boring, nikohga tayyorlaning. Kechqurun to‘y.

— Bir ozgina fursat bering, taqsir.

— Fursat — g‘animat. Ertangi nikoh bugun o‘qilsa, osmon uzilib yerga tushmaydi. Manavini olib qo‘ying, uyingizga qaytganda onangizga berasiz, — Norxo‘ja shunday deb tilla tangalar solingan xaltachani uzatdi.

Ta‘zim bilan chiqdilar. Sabohiddin Sultonmurod yuziga qaramadi. Nazarida hamma ish shu odamning rejasi bilan bo‘lgan edi. Sabohiddinning butun vujudi nafratga to‘lgan edi. «Ustozi»ga gapirishni ham istamadi. Zayniddin qori qo‘ngan o‘tovga qarab yurdi. Qori uni noxush kutib oldi:

— Hamma gapdan xabar topgan ko‘rinasan? — dedi ostonada serrayib qolgan Sabohiddinga — Qani, ichkari kir. Ostona gaplashishning xosiyati yo‘q.

Qori shunday deb uni ichkari chorladi-da, kecha bo‘lgan gapni so‘zma-so‘z aytdi.

— Kecha: «Norxo‘ja meni bir bahona bilan izimga qaytaradi», degandim. Gapim to‘g‘ri chiqdi. Lekin bu qadar tez harakat qilar, deb o‘ylamagan edim. Rizolik berishdan bo‘lak ilojimiz yo‘q. Ko‘p qayg‘urma. Sen o‘g‘lim, Mashhura esa qizim. Uni ona sutiday pokiza holicha uyingga olib borib topshiraman. O‘sha yerdayoq taloq xatini qo‘liga berib, tengi chiqsa to‘yiga bosh bo‘laman. Ko‘nglingni xotirjam qil. Xo‘p desang, Mashhura bilan buvingni O‘shga olib ketaman. Sen hozir chiqib, bor gapni Mashhuraga tushuntir. Uning ham ko‘ngli cho‘kmasin.

Sabohiddin ma’qul ishorasini qilib, o‘rnidan turdi. Qorining gapidan keyin bag‘ridagi g‘ubor picha tarqagan bo‘lsa-da, dardi yengillashmadi. To‘y haqidagi gapni singlisiga qay holda yetkazishni bilmay garang edi.

U Mashhuraga ajratilgan o‘tovga kirib o‘tirdi, yonboshladi. Yana o‘tirdi. Mashhura akasidagi o‘zgarishni sezdi.

— Aka, sizga nima bo‘ldi? — dedi u hadik bilan.

— Hech narsa. — Sabohiddin shunday deb ko‘zini olib qochdi.

— Besaranjomga o‘xshaysiz?

— Sizga shunday tuyulgandir.

— Aka, bu yerda yana qancha turamiz? Siz meni olib ketgani kelmabmidingiz?

Sabohiddin javob bermadi. Nima desin? Ayni damlarda o‘z erkiga ega emasligini singlisiga qanday tushuntirsin? Mashhura undan javob kutyapti. Yolg‘on gapirishga majbur endi...

— Mashhuraxon, buvim sizga dadamning istaklari haqida hech so‘z ochgan edilarmi?

— Qanday istak?.. Yo‘-o‘q...

— Dadam sizni kuyovga uzatishga... hozirlik ko‘rib, so‘z ham berib qo‘ygan ekanlar.

— A?

— Men ham keyin bildim. Sizning bu yerga kelib qolishingiz dadam rahmatlining o‘sha so‘zlari bilan bog‘liq ekan. Rahmatli dadam qori domlamizga xo‘p, deb qo‘ygan ekanlar.

— Sizga kim aytdi buni? Dadam vasiyat ham qilolmay ketdilar-ku?

— Buvim aytdilar.

— Yolg‘on! Meni aldayapsiz! — Mashhura shunday deb yig‘lab yubordi.

— Ota so‘zi — amri vojib. Dadam rahmatli go‘rlarida tinch yotsinlar, desak...

— Jon akajon, unday demang! Aldayapman, deng, akajon, aldayapman, deng...

— Bu Ollohning inoyati, taqdirga tan berish kerak. Peshonaga shunday yozilgach, kimga dodimizni aytamiz. Osmon yiroq...

— Nahot peshonam shunchalik sho‘r bo‘lsa?! Uyimizga g‘amdan bo‘lak narsa kirmas ekan-da?!

— Tavba, deng, noshukur bo‘lmang? Dadam rahmatli sizga yaxshilikni ravo ko‘rganlar. Odamlar qizini ikki-uch xotin ustiga beryapti. Qori domlamiz, Xudoga shukr qiling, so‘qqaboshlar. Kundoshlar zahridan ozor chekmaysiz.

— Uyga ketaylik. Bu gaplarni buvimning o‘zlaridan eshitay. Siz aldayapsiz!

— Uyga Xudo xohlasa, to‘ydan so‘ng boramiz.

- A? Nimaga?
- To‘yni shu yerda qilamiz.
- Men qochib ketaman!
- To‘y shu oqshom bo‘ladi...

Sabohiddin yolg‘on-yashiq so‘zlar bilan singlisini ovutmoqchi bo‘lar, ammo shu topda qizga qo‘shilib o‘zining ham yig‘lagisi kelardi.

Tashqarida ayol kishining qisqa-qisqa yo‘talgani eshitildi. Keyin quloqqa tanish ovoz keldi.

— Mullaka, sizni yo‘qlashyapti. Biz kelin- poshshaning pardoz-andozini boshlashimiz kerak ekan.

Sabohiddin Sojidaning ovozini tanib, g‘ijindi. Noiloj turdi. Mashhura uvvos solib akasining bo‘yniga osildi. Yalinib-yolbordi. Sabohiddin qult etib yutinib, singlisining qo‘llarini yelkasidan oldi-da, shasht bilan burilib chiqib ketdi.

«To‘y»ning qanday o‘tganini Sabohiddin bilmadi. Og‘ziga bir qultum suv ham olmadi. Qulog‘iga yor-yor ham eshitilmadi. Nest bo‘lib yurdi, o‘tirdi. Birov bilan gaplashish uchun so‘z topolmadi. So‘z bor edi. Biroq uni eshitadigan dardkash, hasratkash do‘st yo‘q edi. Uning barcha azoblariga endi yolg‘izlik dardi ham qo‘shilgandi.

Sabohiddin uxlagan-uxlamaganini ham bilmaydi. Bir payt xuddi singlisi qichqirganday bo‘ldi. U ko‘zini ochdi. Jimlik. Yo‘q, ana, Mashhura yana qichqirdi. Sabohiddin beixtiyor o‘tov tomonga yugurdi. O‘tov atrofida ikki-uch kishi uymalanib yurar, Sojida esa kiraverishda o‘tirgan Mashhurani ovutmoqchi bo‘lib turardi.

— Nima gap?

Mashhura akasining ovozini eshitib, yozilgan sochlarini bir qo‘li bilan g‘ijimlaganicha, ikkinchi qo‘li bilan ichkarini ko‘rsatdi.

— Ana, ana... — Uning tili gapga kelmay qolgan edi. Sabohiddin hech nimaga tushunmadi.

— Siz aytsangiz-chi, nima bo‘ldi? — dedi Sojidaga qarab baqirib.

— Bilmadim, mullaka, bilmadim. Kuyov pochcha omonatlarini... — dedi Sojida titrab.

Sabohiddin otilib ichkari kirdi. Go‘shanga uzilib tushgan, o‘rinda Zayniddin qori qimirlamay yotar, jag‘i tushgan, ko‘zlari olaygan edi. Sabohiddin go‘shanganing bir chetini yirtib uning jag‘ini tang‘ib bog‘ladi. So‘ng uning ochiq qolgan ko‘zlarini yumib qo‘ydi-da, tashqariga chiqdi.

SOZLANISH

Samovarxonada Dilmurodning ovozi eshilib, Rhaq nonini yeb bo‘layotgan Devonadan ko‘zini oldi. Devona choyini xo‘rillatib ichgach, unga qarab tirjayib qo‘ydi-da, pastga

tushib ketdi. Dilmurod uning izidan bir oz qarab turdi. So‘ng Rhaq-Mirzavoyning yoniga o‘tirdi.

Shu payt shalag‘i chiqayozgan yuk mashinasi yo‘lni changitib kelib, guzarning o‘rtasida to‘xtadi. Peshonasini ro‘molcha bilan tang‘igan haydovchi pastga tushib, old g‘ildirakni tepib ko‘rdi-da, «Hormang, Asqarali tog‘a» deb baqirdi turgan yerida.

— Aravangni tomga chiqarib qo‘ymading-da, — dedi Asqarali unga qarab. — Sal chetroqqa olsang bo‘lmaydimi?

— G‘am yemang, tog‘a. Moshina qishloqda bitta bo‘lgandan keyin ko‘zga ko‘rinib turovursin. Moshina yuzta bo‘lsaykan, yo‘lni to‘sib qo‘yding, deb tashvish cheksangiz, — u shunday deb Asqarali bilan ko‘rishdi. — Qani, oling endi, bir xumorbosdi qilaylik.

Asqarali belbog‘ini qayirib nosqovog‘ini oldi-da, unga uzatdi.

— Nima balo, tuproqqa ag‘anaganmisan, ko‘zlaring ham ko‘rinmay qolibdi?

— E, rais tindirmaydi. Moshina bo‘lmasa nima qilardiykin, garangman. Omma tozza tentagimni chiqazyapti, — u shunday deb nosqovoqni kaftiga urib-urib qo‘ydi-da, po‘kagini ochib ichiga qarab turdi.

— Baqqa ber, — Asqarali undan nosqovoqni tortib oldi-da, kaftiga bir chekim nos tushirib, tilining tagiga tashladi. — Ma, po‘kak, muncha qo‘rqasan?

Zokirxo‘ja indamay nosdan otdi-da, narigi so‘riga borib o‘tirdi.

— Shatta o‘tirovurmay ketganini qarang, ke baqqa.

— Shoshib turibman, tog‘a. Bir piyola choy ichsam, bas.

— Mirzavoy inim, choydan bormi? Avval choynakning ichini qarang, ilon-piloni yo‘qmikin?

Bu gapga yondagi so‘rida o‘tirganlar kuldi. Zokirxo‘ja teskari qarab oldi.

— Ilon desa, yetti chaqirimdan qochadi. Unga sari ulfatlari ham qo‘yisha qolmaydi.

Tunovinda nosqovoq ichiga ilondi bolasini solib berishibdi. Shundan beri nosqovoqdan cho‘chidi, — deb izoh berdi Asqarali.

— Chindan qo‘rqsalar, bunday qo‘pol hazil qilish kerakmas, — dedi Dilmurod.

— Gap uqtirib bo‘ladimi? — dedi Zokirxo‘ja o‘tirgan joyidan. — Bularga mayna qilish bo‘lsa, bas. E, o‘rgildim...

— Bo‘ldi, achchig‘ing chiqmasin. O‘zing jizillayvermasang, hech kim senga tegishmaydi. Ichingga ilon tashlab yuborganda ham indamay tur-chi, yana shunday hazil qilarmikin?

— Asqarali tog‘a, bas endi, shu choyni ichaymi-yo‘qmi?!

— Bo‘pti, tavba qildim, ichovur. — Asqarali shunday deb Dilmurodning yoniga o‘tirdi.

— So‘z xo‘p g‘alati narsa-da. Bir so‘z bilan bosh osmonga ham yetadi, jon bo‘g‘izga ham kelib qoladi.

— So‘z buyumlarning o‘lik soyasi bo‘larkan. U xanjarga aylanib yurakka sanchilishi, hayot suvi bo‘lib jon ato qilishi ham mumkin ekan. Qaysi bir shoir shunday degan, kimligi esimda yo‘q, — dedi Dilmurod uning so‘zini ma’qullab.

— Kim bo‘lardi, hazrat Navoiy-da! «Hayratul-abror»da aytadilar. Emishki, so‘z tartibsiz

sochilib yotgan gavhar, shoir esa zargar. Gavharlarni o‘rni-o‘rniga qo‘ya olsa, ajib g‘azal bitiladi.

Agar Zokirxo‘ja o‘rnidan turmaganda, Asqaralining so‘zi hali-beri tugamasdi.

— Asqarali tog‘a, Markazga ketyapman, xizmatlar bormi?

— Xizmat yo‘q, eson-omon borib kel.

— Rayonga tushadiganlar bo‘lsa, olib ketay, — dedi Zokirxo‘ja boshqalar eshitadigan qilib. Hech kimdan sado chiqmagach, mashinasi tomon yurdi. Kabina eshigini ochdi-yu, yana qarsillatib yopdi. Ovozini baralla qo‘yib kimningdir onasini «o‘qib» tashladi. O‘ng tomondagi so‘rida o‘tirganlar kula boshlashdi. Zokirxo‘ja: «He enangdi...» deb qayta-qayta so‘kinganicha mashina atrofida aylanar, kabinaga yaqinlasha olmasdi. Boshqalar esa uning qilig‘iga qarab qotib-qotib kulishardi.

— Obbo dayuslar-e, yana ilon tashlab qo‘yishganga o‘xshaydi, — dedi Asqarali o‘zini kulgidan tutolmay.

Dilmurod o‘rnidan turib mashina tomon yurdi. Kabinaga yaqinlashib ichkariga qaradi: haqiqatan ham ilon cho‘zilib yotibdi. Dilmurod asta eshikni ochdi. Samovarxonadagilar kulgidan to‘xtab unga tikilishdi. Dilmurod eshikni ochishga ochdi-yu, yuragiga qo‘rquv yugurib, nima qilishni bilmay qoldi. «Ilonni bo‘ynidan mahkam tutsa hech nima qilmaydi», degan gapni eslab, chaqqonlik bilan ilonni ushladi. Ilon qimirlamadi.

— Do‘xtir aka, chaqib olmadimi? — dedi kimdir. Yana kulgi ko‘tarildi. Dilmurod o‘lik ilonni chetga uloqtirdi. Zokirxo‘ja hamon so‘kinganicha motorni o‘t oldirdi-da, gazni bosib mashinani yeldirib ketdi. Asqarali so‘ridagi yigitlarni koyidi.

Dilmurod xijolat bo‘lib yuqoriga chiqarini ham, chiqmasini ham bilmay turganda yo‘g‘on tolga suyanib o‘tirgan Devonaga ko‘zi tushdi. Devona unga o‘ychan boqardi. Yo‘q, o‘ychan emas, uning nigohida qandaydir beparvolik, loqaydlik zohir edi. Dilmurod shu paytgacha Devonani bu ahvolda ko‘rmagan edi.

Devona erinibgina o‘rnidan turdi. Yo‘l o‘rtasida cho‘zilib yotgan o‘lik ilonning dumidan ushlab ko‘tardi-da, tol tanasidagi kavakka tashladi. Keyin hech kimga e‘tibor bermay mozorbooshi tomon yurdi. Uning yo‘l o‘rtasidagi ilon o‘ligini chetga olib qo‘yishi Dilmurod qalbidagi umid chirog‘ini yoqdi. Odatda Devona bir ishni bajargach, maqtoov kutibmi, tirjayib qo‘yardi. Bu safar esa... Demak, unda o‘zgarish boshlangan!

Dilmurodning bag‘riga shodlik yeli ufurdi. Ammo bu shabadaga uchmay: «Hali erta, hali erta», deb o‘zini bosdi. Uning xayolini Asqaralining: «Dilmurodjon, keling endi, choy sovuyapti», degan gapi bo‘ldi.

Asqarali damlagan choy yarimlamay turib, guzarda to‘qim urilmagan eshakka mingashib olgan bola ko‘rindi. U pastga tushmay Asqaralini chaqirib: «Propesur do‘xtir amakini rais buva yo‘qlayaptilar. Tezda borar ekanlar», dedi-da, eshakning qorniga tovonni bilan niqtadi.

— Dayusning bolasini qarang, — dedi Asqarali kulib, — yugurdagi ham «egardan

tushmaydi-ya!»

Dilmurod piyolani to'ntkarib o'rnidan turdi.

Rais idora eshigi oldida kutib turgandi. Dilmurod bilan quyuq so'rashib ichkari boshladi.
— Tamakidan ham qutulib oldik. Kolxozning xazinasini picha qappayadigan bo'ldi. Kelasi yili aytganingizday qilib, emizikli ayollarni chiqarmaymiz. Endi do'xtir uka, odamlar har xil gap qilib yurishadi. Ularga ko'pam quloq solavermang. Men ertayu kech tinim bilmasdan, nima bo'lsa kolxozga bo'lsin, deymen. Ular esa...

— Mamarayim aka, ochig'ini aytsam xafa bo'lmaysizmi?

— Ie, nimaga xafa bo'laman. Yigit kishi dangal gapi bilan xotindan farq qiladi-da!

— Dangalini aytsam... Siz odamlarni ranjitish hisobiga ishlar ekansiz. Shuning uchun sizni yomon ko'rishadi.

— Yomon ko'rishadi? Nimaga bunday deyapsiz?

— O'zingiz buni bilmaysizmi?

— Meni yomon ko'rganlarning maqsadi manavi, — rais shunday deb stolni urib qo'ydi.

— Yo'q, unchalik emas. Bekorchi xavotirga berilar ekansiz.

— Bu xavotir emas, haqiqat. Men picha bo'sh qo'yay, keyin ko'rasiz.

— Siz bir umr rais bo'lib turmaysiz-ku? Vaqti kelib qariysiz, raislikni birorta yoshroq kishiga topshirishadi. O'shanda... O'zingiz ranjitgan odamlar orasida qanday yashaysiz?

Rais qo'l siltadi.

— Bir gap bo'lar, juda siz o'ylagandek emasmiz... Sizni chaqirganimning boisi, rayondan topshiriq berishgan, yordam qilmasangiz bo'lmaydi, Xudoga qarshi bir ma'ruza qilib berasiz. Odamlarimiz maktab muallimlarining gapini ko'p eshitishgan. Sizday olim odamning ma'ruzasi ta'sirliroq chiqadi. Xo'p desangiz, shu oqshom odamlarni to'play.

Rais majlisga kolxozning keksayu yoshini to'pladi. Guzarga odam sig'may ketdi. Choyxonadagi so'rillarni pastga olib tushib qariyalarga joy qilishdi. Maktabdagi uzun stoldan ikkitasini keltirib, tepasiga qizil mato yopdilar. Majlisni raisning o'zi ochib, dinning zarari haqida uzoq gapirdi. Keyin Dilmurodga so'z berdi. Dilmurod so'ridagi qariyalarga bir qarab olib, «hali ularni ranjitib qo'ymasam edi», deb ehtiyotlik bilan gap boshladi.

Avval dinning kelib chiqishi, aqidalar, urf-odatlar haqida shoshilmay gapirarkan, ora-sira qariyalarga ko'z qirini tashlab qo'yardi. Oqsoqollar uning so'zlarini diqqat bilan eshitar, ayrimlari esa norozi qiyofada bosh chayqashardi. Dilmurod buni sezar, norozilik sababini ham bilar edi.

Har qanday ma'ruzachi suhbat yakunida asosiy mavzuni o'zi shug'ullanadigan sohaga bog'lagani singari Dilmurod ham dinning zararli jihatlarini ruhiy kasalliklarga bog'lagan holda tugatmoqchi bo'ldi. U muddaoga endi ko'chganda, kimdir qattiq ovozda: «Mo'ylov jinni sizga nima uchun kerak bo'lib qoldi, shuni ham ayting», deb luqma tashladi.

G'ala-g'ovur boshlandi. Rais o'rnidan turib ovoz kelgan tomonga qaradi:

— Tek turinglar. Ichlaring qaynab ketayotgan bo'lsa, sovutib qo'yay.

— To'g'ri-da, — dedi yosh-yalanglar o'rtasida turgan yigit, — kelganlaridan beri Mo'ylov jinni bilan ovoralar. Nimagaligini bilishga qiziqyapmiz-da. Shunga ham do'g'urasizmi?

— Qiziqsang, idoraga kel, tushuntirib qo'yaman.

Dilmurod raisga qarab: «Qo'yavering», degan ishorani qildi.

Rais o'tirdi. Odamlar yana tinchishdi.

— Qiziqishingiz o'rinli. Mana shu majlisdan foydalanib maqsadimni tushuntirishga harakat qilaman. Men vrachman. Vazifam bemorlarga tibbiy yordam ko'rsatish. Mo'ylov jinni, eng avvalo odam shunday emasmi? U ham biz kabi esli-hushli bo'lgan. Eramizga qadar beshinchi asrda yashagan buyuk yunon donishmandi Gippokrat: «Bir tomondan lazzatlanish, shodlik, kulgi, o'yinlar, boshqa tomondan g'amginlik, ma'yuslik, norozilik, achinish miyada vujudga keladi. Shu tufayli biz tentak bo'lamiz, alahlaymiz, kechasi yoki kuppa-kunduzi vahimaga, qo'rquvga tushamiz», deydi. Jinnilik—odamzodda uchraydigan kasalliklarning biri. Bu, xastalik — Xudoning qahridan emas, odamning tashqi muhitdan ta'sirlanishi oqibati. Ba'zilar haddan tashqari ta'sirchan bo'ladi. Demak, ularda ruhiy kasallikka moyillik ham boshqalarga nisbatan kuchliroq. Biz ruhiy xastaliklarni bir necha turga bo'lib o'rganamiz, davolaymiz. Hozir sizlarga bu haqda gapirib o'tirmayman. Bu maxsus suhbat talab qiladi. Men savolingizga javob berish uchun muddaoga ko'chay: jinnilik — davolash mumkin bo'lgan kasalliklarga kiradi. Buni bizdan ilgari o'tgan ulug' alloma tabiblar yaxshi bilganlar. Bundan ming yil ilgari Bag'dod, Shomi Sharif, Damashq degan shaharlarda ruhiy kasalliklarni davolovchi shifoxonalar ochilgan. Lekin jinnilarga mehr emas, nafrat ko'zi bilan qarovchilar ham ko'p bo'lgan. Ilgari Yevropaning ko'p mamlakatlarida ruhiy bemorlarni jodugar, deb o'tga tashlaganlar. Dunyoda hech qachon qora kuchlar hukmron bo'lgan emas. Yomon niyatlarga qarshi yaxshi, yorug' maqsadni ko'zlagan allomalar kurashganlar. Pinel degan frantsiyalik olim ruhiy bemorlarga nafrat bilan qaramay, ularni davolash shiorini olg'a surdi. Shu asosda bemorlar saqlanadigan qamoqxonalar shifoxonalarga aylantirildi. Yuz yil ilgari Kokolli degan ingliz olimi ruhiy bemorlarni kamsitmaslik masalasini ko'tardi. Bu olimlar, shunchaki, rahm-shafqatning quli sifatida ruhiy bemorlarni himoya qilmadilar. Ularning barcha xatti-harakatlari ilmiy asosga ega edi. Biz o'zimizni ana shu insonsevar olimlar ishining davomchilari deb bilamiz. Shuning uchun ham bemorlarga befarq qarolmaymiz.

Dilmurod ruhiy bemorlarni dindorlar tomonidan davolashga urinish yaxshi natijaga olib kelmasligini gapirib, so'zini tugatdi. Odamlar raisdan hayiqishdimi, yo hamma gapga yaxshi tushunishdimi, yoki aksincha bo'ldimi, har holda savol berishmadi. Rais xo'jalik ishlariga oid masalada yana nutq so'zlagach, majlis yopildi. Dilmurod TET ni sinab ko'rayotganini atayin tilga olmadi. Avvalo uni tushuntirish ko'p vaqt talab etardi. Qolaversa, hozircha isbotlab bo'lmagan taxminlarni ovoza qilishning foydasi ham yo'q edi...

Majlisga yig'ilganlar tarqalishdi. Faqat eng oldidagi so'rida o'tirgan olti qariya o'rnidan jilmadi. Rhaq-Mirzavoy ularning maqsadini darrov angladi. Dilmurodga yaqinlashib past ovozda «jangga hozirlaning», dedi-da, o'zi choy damlagani yuqoriga ko'tarildi. Dilmurod uning gapini tuzukroq fahmlashga ulgurmay qariyalarning eng ozg'ini uni chaqirdi:
— Prapesur o'g'lim, biz bilan bir piyola choy iching...

Dilmurod qulluq qilib kelib so'rining bir chetiga omonat o'tirdi.

— So'zlaringizni jon qulog'imiz bilan eshitdik, xo'p dono yigit ekansiz, otangizga balli,
— dedi ozg'in qariya. Qolganlar bosh irg'ab uning gapini tasdiqlashdi. So'rida bu qariyaga nisbatan yoshi ulug'roq oqsoqollar ham o'tirishardi. Dilmurod ularning sukut saqlashidan bu qariyaning davra ahli orasida alohida mavqega ega ekanini sezdi. Rhaq-Mirzavoy keltirgan choyni soqoli ko'ksiga tushgan qariya olib, uch marta qaytardi. O'zi bir xo'plamgina quyib ichgach, piyolaga ikki xo'plam choy quyib, ozg'in qariyaga uzatdi.

— Ko'p bilimli yigit ekansiz, o'g'lim, otangizga rahmat. Ammo ba'zan o'ylamay gapirib yuborish odatingiz bor ekan. Hali noo'rin so'zlarni ham aytib yubordingiz, nafas yutib indamadik. Endi, nasihat bizdan lozim, o'g'lim. Musulmon dini dinlar ichida eng pokizasi. Unga tosh otish yaramaydi. Dinni nazarga ilmasligingiz chakki.

— Otaxon, xafa bo'lmangu, ammo zamonaviy fan nazarga ilmaslik u yoqda tursin, dinni zararli deb hisoblaydi.

— Nimasi zararli ekan, qani bizga bir tushuntirib bering-chi?

— Din bilan bog'liq hamma narsalar zararli.

— Shundan qay birlari, aniqroq aytovring.

— Masalan, odamlarni qilgan gunohlari uchun qo'rqitish, ularni yolg'on umid bilan ushlab turish, Xudo yaratgan turli g'aroyibotlar bilan boshlarini aylantirish... Bu «g'aroyibotlar» borgan sayin fan yutuqlari oldida tiz cho'kyapti.

— O'g'lim, so'zingizdan ma'lum bo'ldiki, dinning zararini o'zingiz ham durust bilmaysiz.

— Nimaga endi...

— Andak sabr qiling. Gaplaringizni yaxshigina uqdim. Aslida sizga do'ppim yoqinqiramabdi, siz esa meni butunicha yomonotliqqa chiqardingiz. Fanimiz taraqqiy etyapti, dedingiz. Xudo hohlasa, bundan ham yuksakroq kamolga yetadi. Din peshvolari hech mahal bunga shak keltirmaganlar. Chunki ilm Olloh tomonidan yaratilgan g'aroyibotlarni bandalarga tushuntirib beradi. Men ham omi emasman. Ba'zi narsalardan xabarim bor. Qadimgi allomalar avval Xudoning nomini tilga olib, keyin ish boshlaganlar. Hozirgilar ham shunday qilishsa, ajab ish bo'lardi.

— Bizda bunday taxminga muhtojlik yo'q.

— Qadimning eng buyuk allomalari Xudoga ishonganlar-ku? Ilm bilan din kelishib yashashi mumkin.

— Xudoga ishonuvchi ayrim olimlar hali fan degan gap emas. Umuman, ular bu sohada yanglishgandirlar, yoki kelishishga majbur bo'lgandirlar. Din hamisha fan yo'liga to'g'anoq bo'lib kelgan. Juda ko'p olimlarning quvg'in qilinganini, o'ldirilganini bilsangiz kerak?

— Jaholat botqogʻidagi ayrim odamlar — hali din emas. Siz ilm va din olamini bir butun olib qarshi qoʻyapsiz, shekilli? Shunday olib qarasak, musulmon dini ilmni sira inkor qilmaydi. Siz aytgan quvgʻinlar, oʻldirishlar nasroniy dini tarixida boʻlgan. Islom dini oʻlimga hukm qilgan bironta olimni ayting-chi? Aytolmaysiz. Sizlarning piringiz boʻlmish Ar Roziy, ibn Sinolar ham musulmon edilar. Ularni shariat «jodugar» deb hukm qilganini eshitganmisiz? Ha, eshitmagansiz. Qurʼoni karimning birinchi nozil boʻlgan surasi qaysi muborak soʻz bilan boshlanadi? Bilmasangiz bilib oling: Alaq surasining avvalida, astaʼizubillahi: «Iqraʼ bismi robbikal lazi xolaq. Xolaqal insana min alaq. Iqra va robbukal akram», sodoqollohul aziym, deyilgan. Bu degani «Butun borliqni yaratgan zot boʻlmish Robbingiz nomi bilan oʻqing. U Insonni laxta qondan yaratdi. Oʻqing! Robbingiz karamlidir». Xoʻsh, oʻqishga daʼvat etuvchi din ilmga dushman, jamiyatga zararli boʻlarmikin?

— Qurʼonda aytilgan boʻlishi mumkin. Amalga oshirilmagan gaplar kimga kerak?

— Oʻgʻlim, donolik yaxshi, omma muqaddas oyatlarni nazarga ilmay, qattiq gapirishingiz chakki. Darvoqe, oʻzingiz Qurʼon bilan tanishmisiz?

Dilmurod bunday savolni kutmagan edi. Javob berishga taraddudlanib qoldi.

— Tanish emassiz, ochigʻini aytovring. Shunchaki inkor etish oson. Lekin mohiyatini bilmay turib rad qilmoq esa gunoh sanaladi. Siz avvalo din bilan bidʼat va xurofotlarni ajratib oling. Siz aytgan bekorchilarning urf-odatlar din emas, keraksiz bidʼat va xurofotdir. Men Margʻilonda siz kabi ziyoli bir yigitning katta yigʻilishdagi soʻzlarini tasodifan eshitib qoldim. Azamat tozza bir soat gapirib, qurʼonni yerga bulgʻadi. Soʻng men unga hozirgi savolni berdim. «Qurʼonni sizdan ham yaxshi bilaman», deb javob qildi. Shunda men «Toʻqson oltinchi suraning oltinchi, yettinchi oyatlarida nimalar deyilgan?» deb soʻroqqa tutdim. Bu hozir eshitganingiz Alaq surasi, oyatlar esa insonning qorni toʻyib, badavlat boʻlgach, takabburlashib tugʻyonga ketishi haqida edi. Yigit lom-mim deymadi. Oxiri Qurʼonni bilmasligini tan oldi. Bilmay turib tosh otgani uchun sharmanda boʻldi.

— Otaxon, siz-ku Qurʼonni bilar ekansiz, lekin hamma mullalarni ham shunday deb boʻlmaydi-da.

— Surishtiraman desangiz, bu sizlarda ham bor gap, oʻgʻlim. Har holda, din jamiyatning beshigini tebratib kelgan katta kuch. Sizning bosh koʻtarganingizga hali hech qancha vaqt boʻlmadi. Katta chinorga otilgan tosh qaytib tushaveradi.

— Biz din ojizlarning ishi, deb bilamiz. Bunday kasallik bilan kurashib, uni davolash kerak.

— Yanglishyapsiz, oʻgʻlim. Din ojizlarning emas, donolarning ishi. Xudoga ishonuvchi odam manmanlikdan, birovga zulm qilishdan xoli boʻladi. Bu birlamchi, ikkilamchi din kishilarning ruhiyatiga kuchli taʼsir koʻrsatadi. Sizlar esa bu qudratdan mahrumsiz. Dinni mutlaqo inkor etmay, kelishuvingiz sizga faqat foyda beradi.

— Yaxshi, otaxon, kelishdik ham deydik. Biz bir tomonda odam Xudoning gʻaroyiboti emas, tabiatning bir boʻlagi desagu, siz boshqa tomondan tabiatni Olloh yaratgan, deb tursangiz, bu yogʻidan qanday naf unadi?

— Chindan ham tabiatni Robbimiz Olloh yaratgan-da!

— Yaxshi, tabiatni Xudo yaratgan, deydik. Xudoni kim yaratgan? Yoʻqdan bor boʻlganmi?

— Xo‘p, tabiatni Xudo yaratmagan ekan, gapingizni ma’qul deylik. Xo‘sh, odamni-chi? Unda odamni kim yaratgan?

— Odam tabiatning qonuniy rivojlanishi mahsuli.

— Ba’zilar maymundan paydo bo‘lgan deyishadi shekilli? — qariya shunday deb ayyorona jilmaydi.

— To‘g‘ri, odam maymundan paydo bo‘lgan, — dedi Dilmurod kinoyani fahmlamay.

Ozg‘in qariya kuldi. Unga boshqalar ham qo‘shildi. Qariya Rhaq-Mirzavoy keltirib qo‘ygan likobchadagi mayizdan olib og‘ziga tashladi.

— Nimaga kulyapsiz?

— Aybga buyurmasangiz, bir gap keldi, o‘g‘lim: Sizning ota avlodingiz maymunmi yo ona avlodingizmi? — bu gapdan keyin oqsoqollar baralla kulib yuborishdi. Sal narida bahsni diqqat bilan eshitayotgan Rhaq-Mirzavoy ham, Asqarali ham kulgidan o‘zlarini tiyolmadilar.

— Otaxon, bu gapingiz yangi emas, — dedi Dilmurod ham kulgiga qo‘shilib. — Mana shu nazariyani yaratgan olimga ham shu savolni berishgan. U kishi: «Men avlodimning maymundan kelib chiqqani uchun qayg‘urmayman. Ammo hali ham ikki oyoqda yuruvchi ongsiz, nodon maymunlar borligidan afsuslanaman», deb javob qaytargan ekanlar.

Qariyaning tanglayiga mayiz po‘sti yopishdimi, yo qalqib ketdimi, yo Dilmurodning gapi ta’sir qildimi, bexosdan yo‘tal tutdi. Oqsoqol choydan quyib uzatdi. Qariyaning yo‘tali bosilgach, Dilmurod gapini davom ettirdi:

— Olimning shogirdi esa: «Men o‘z hayotini xavf ostiga qo‘yib poda qorovulini qutqarish maqsadida yovuz dushmanga tashlangan maymun avlodi bo‘lishni begunoh g‘animlarni azoblab lazzat topuvchi, qonli qurbonliklar qiluvchi, o‘z farzandlarini o‘ldiruvchi, xotinlarini cho‘ri o‘rnida ko‘rib muomala qiluvchi, hech bir uyati bo‘lmagan holda Xudoga sig‘inuvchilar avlodiga mansub bo‘lishdan ko‘ra yuqoriroq qo‘yaman!» degan ekan. Otaxon, uzr, bu sizga taalluqli emas. Yuz yil ilgarigi gaplar bilan savolingizga javob qildim. Meningcha, bundan boshqacharoq javob bo‘lmasa kerak...

— Chindan ham javoblari o‘tkir ekan, omma gapni kavlashtirsang, yana bir savol chiqyapti. Xo‘sh, nima uchun hozirgi maymunlar odamga aylanmaydi?

— Otaxon bu bir kun, ikki kunda bo‘ladigan gap emas. Tabiatning qonuniy rivojlanishi natijasida amalga oshadigan jarayon. Bunga balki yuz ming yil, balki million yil talab etilar. Ikki oyoqli «maymun»larni odam qilish qiyinu siz to‘rt oyoqligini aytasiz.

Dilmurodning bu gapidan keyin yana kulgi ko‘tarildi. Qariyalar «to‘g‘ri-to‘g‘ri», deb bosh silkib ma’qullashdi. Bundan foydalangan Dilmurod qo‘qqis boshlagan samimiy bahsni o‘z foydasiga hal qilish uchun ozg‘in qariyani bexos savolga tutdi:

— Otaxon, nima uchun Xudo Muhammad payg‘ambardan so‘ng yerga elchi yubormadi? Nima uchun Qur‘on Xudoning oxirgi kitobi bo‘lib qoldi?

— Yangisiga hojat yo‘q-da. Islom dini oxir zamon dini, Muhammad alayhissalom oxir zamon payg‘ambaridir.

— Agar dinning talablari hisobga olinsa, hojat borgan o‘xshaydi. Axir, odamlar borgan

sari gumroh bo‘lib ketyapti-ku, nahotki, Xudo bunga befarq qarasa?

— Propesur o‘g‘lim, siz andak quyushqondan chiqib ketdingiz. Nafsilamrini aytganda, men haligi ma‘ruzangizdan keyin sizni insofga chaqirib qo‘ymoqchi edim. Afsuski, insofga yurmas ekansiz. Har holda musulmonchilikka shak keltirmaganingiz ma‘qul. Bir tanangizga o‘ylab ko‘ring. Din ilmini ham o‘rganing. Ana shunda bahsga kirishsangiz yarashadi. — Qariya shunday deb hamsubhatlariga qaradi. Ular bosh irg‘ab ma‘qul ishorasini qilgach, fotihaga qo‘l ochdi. Oqsoqollar ketgach, Asqarali bu qariyaning O‘shdagi katta masjidda imom ekani, bu yerga mehmon bo‘lib kelganini aytdi. Dilmurod dinning mohiyatini bilmay turib bahslashganidan izza chekdi. To‘g‘ri-da, biror-bir savodsiz kishi psixiatriyaning asoslari bo‘yicha Dilmurod bilan bahs qilsa, unga nima deb baho berardi? Dilmurodning ham ko‘ngli xira bo‘lib Rhaq-Mirzavoy bilan xayrlashdi-da, Asqaraliga qo‘shilib uyga qaytdi.

Rhaq Dilmurodning majlisdagi gaplarini ham, qariya bilan qilgan bahsini ham eshitib, Sabohiddinni ko‘z oldiga keltirdi. Sabohiddin ham jamiyatni faqat din insofga keltiradi, der edi.

Yangi jamiyat yangi yo‘l tanlagan bo‘lsa-da, qarashlar kurashi so‘nmabdi. Yerdagi eski xotiralardan birdan qutulish qiyin. Tangda bo‘lak gap edi. Ular hozir Rhaqning Yer sayyorasi haqidagi dastlabki taassurotlarini unutishgan. Uning kundaligi tarix javoniga tushgan.

Bugun-erta Rhaqning kuni bitsa, uni kim eslaydi? Agar Yerdagi jon bersa, «Mirzavoy degan bir odamovi do‘xtir bor edi», deb yodga olib turishar. Qariyalardan biri ruhiga qur‘on bag‘ishlar. Tangda bo‘lsa-chi? Kuydirilib, kuli ustiga tuproq tortilishi bilan hamma narsa tugaydi. Hatto Fid ham eslamay qo‘yadi. Chunki uning boshida olam-olam tashvish. Bordi-yu, undan avval Fid o‘lsa-chi? Uni Rhaqning o‘zi eslaydimi?

Rhaq do‘stining qiyofasini ko‘z oldiga keltirib seskandi. «Yo‘q, o‘lmay tursin. Men bilan yana kim dillashadi?»

Rhaq mana shu o‘ylar bilan yotib uxlab qoldi.

Dilmurod esa anchagacha uxlay olmadi. Ko‘zni yumdi deguncha ilonni chetga olib qo‘ygan Devona gavalanaverardi. O‘rnidan turib o‘tirdi, hovliga chiqdi. Soy bo‘yiga tushdi. Qaytib kirib yotdi. Ko‘zini yumdi: o‘sha hol takrorlandi. Yana o‘rnidan turdi. Hovliga chiqdi-da, beixtiyor qabriston tomon yurdi.

Hujra eshigi berk, ammo ichkaridan Devonaning ovozi kelib turardi. Dilmurod eshikka qo‘l yubordi-yu, lekin ichkari kirish fikridan qaytib, Devonaning uzoq-yuluq gaplariga quloq soldi:

— Norxo‘ja... qo‘rboshi... Norxo‘ja... Sojida, ana keldi! Keldi!

— Uvv!..

Birdan Devona jonholatda qichqirib yubordi. Dilmurod beixtiyor ichkariga otilib kirdi. G'ira-shirada devorga biqinib dir-dir titrayotgan Devona xuddi ustiga ajal bostirib kelayotganday yuzini panjalari bilan to'sib, baqira boshladi:
— Begim, begim, tavba qildim... Aka, qoching! Uvv...

Dilmurod avvaliga qimir etmay turdi. Keyin iziga qaytib eshikni yopdi.

Ichkaridan Devonaning kulgisi eshitildi.

Keyin u yig'ladi.

So'ng jimib qoldi.

Dilmurod nima qilarini bilmadi. Chunki Devonaning bu qiligi uning uchun yangilik edi. Devona nimalarnidir eslayapti. Agar ilgari bu nomlarni tilga olmagan bo'lsa, demak, TET kuchini ko'rsatyapti: Devonaning miyasi sozlana boshlagan...

Bir haftadan so'ng Devonani uchinchi marta charm qoplagan taxta so'ri tomon boshlashdi. Devona bu safar ham indamay kirib yotdi-da, ko'zlarini chirt yumib oldi. Muolaja tugagandan keyin ham qimirlamadi. Dilmurod Mirzavoy bilan Saboxonni imlab tashqariga chiqdi.

— Saboxon, siz Haqberdi buvadan bir xabar olib keling, — dedi Dilmurod tol soyasidagi so'riga o'tirar ekan, — bugun o'zlari kelmoqchi edilar, daraklari bo'lmayapti.

Saboxon ketgach, Dilmurod Rhaqqa yuzlandi.

— Mirzavoy aka, Devonada o'zgarish boshlangan, sezyapsizmi?

— Picha o'zgardi shekilli?

— Boshqalar ham sezishganmikin?

— Nima edi?

— Devona sal esini tanisa, shov-shuv bo'lib ketarmikin, deyman?

— Qo'rqupsizmi? — dedi Rhaq kulib. — Mehnat qilgandan keyin shuhrat yukini ham ko'tarasiz-da...

— Juda ichim kuyib ketdi. Men bir choy ichib kelay, siz qarab turing. Yotaversin, indamang.

Dilmurod shunday deb chiqib ketdi. Rhaq esa derazaga yaqinroq borib Devonaga tikildi. Shu asnoda unga Sabohiddinning keyingi hayoti ayon bo'ldi.

«POK» NIYAT

Sabohiddin, go'shangada cho'zilib yotgan Zayniddin qorining jag'ini tang'igach, tashqariga chiqdi-yu, shoshilib kelayotgan Norxo'jaga ro'para bo'ldi. Qo'rboshi uning qarshisida to'xtamay, nimadir deb pichirlab o'tovga kirib ketdi. Dam o'tmay iziga qaytdi-da, Sabohiddinga yuzlandi.

— Mulla Sabohiddin, yo'lga hozirlaning. Zayniddin qorini O'shga qo'yamiz. Men asrga yetib boraman. Dev, otlarni egarla. O'zing Xoliqberdi to'ramga xabar qil. Shilpiqni O'shga jo'nat. Barvaqtroq xabar yetkazsin.

Norxo'ja «ma'qulmi?» deganday Sabohiddinga nigohini qadadi. Sabohiddin qo'lini ko'ksiga qo'ygach, u: «Bevaqt o'limdan Tangrining o'zi saqlasin», deb oq o'tov tomonga yurdi.

Sabohiddin: «Qo'rboshi hozir hammani burovga oladi», deb o'ylagan edi. Uning xotirjamligidan hayratga tushib, o'tovdan ikki-uch qadam narida turgan singlisiga qaradi: — Bo'ldi, o'zingizni bosing, ko'pam vahmga berilmang, — dedi uni ovutish maqsadida. — Qori domlam jonlari uzilmay turib biron narsa demadilarmi?

Mashhura o'ylanib qoldi.

— Dedilar... dedilar, shekilli.

— Nima dedilar?

— Yaxshi eshitmadim. Oxirida «Xudo urdi!» dedilar.

— Jon berishda qiynaldilarmi?

— Ha. Avval «yuragim kuyyapti», dedilar. Choy so'radilar. Choyni ichib battar besaranjom bo'ldilar.

— Nimaga odam chaqirmadingiz?

— Qo'rqdim... Keyin yana choy berdim. Bir-ikki qultum ichib, ko'zlari olaydi...

— Choyni kim olib kirgan edi?

— Choynimi? Anavi..

— Yuraklari kuymasdan ilgari ham ichgan edilarmi?

— Ha, bir choynakni bo'shatganlar.

— Choydan qolganmi?

— Keyingisining yarmi shunday turibdi.

Sabohiddinga voqea ravshanlashganday bo'ldi. Ichkariga kirib choynak-piyolani oldi-da, Norxo'janing huzuriga qarab ketdi. Lekin: «Qo'rboshi uxlayapti», deb uni ichkariga qo'ymadilar. Sabohiddin nima qilarini bilmay turganda, Norxo'janing o'zi chiqib keldi. — Ha, nima gap? — dedi u norozi ohangda.

Sabohiddin bor gapni bayon qilib, choynak-piyolani uzatdi.

— Ol, — dedi Norxo'ja soqchiga imo qilib. Soqchi choynak-piyolani ichkari olib kimgach, Sabohiddinga qaradi: — Siz ketavering, arava tayyor bo'lgandir. Men gunohkorni o'zim topaman.

Darhaqiqat, hozir aybdorni surishtiradigan vaqt emasdi. Sabohiddin bo'zlayotgan singlisi bilan xayrlashib, aravaga ergashdi. Ancha yergacha otni yetaklab piyoda bordi. Ikki dovon oshilgandan keyingina otiga mindi.

Norxo'ja aytganiga amal qilib, asrga yetib keldi. Janozaning boshida o'zi bo'ldi.

Qabristondan Zayniddin qorining uyiga kelib, tilovat qildi-da, iziga qaytdi. Ketar mahalida Sabohiddinni bir chetga tortib: «Siz yigirmalarini o'tkazib, so'ng qaytasiz, buni sarf-xarajatga ishlating», deb xaltachada pul uzatdi.

Keldi-ketdi bilan bo'lib Zayniddin qorining o'g'illari bexos o'limning sababini surishtirishmadi. Sabohiddin ertami-kechmi hisob berishga majbur ekanini bilardi. Norxo'ja shuning uchun ham uni qoldirib ketdi. Axir qori uning singlisiga uylanib, go'shangada jon berdi-ku? Norxo'ja, qori aytganiday, ayyor ekan. Sabohiddin buni janozadan keyin to'la his qildi. Ana shunday odamning millat otasi bo'lmoqchi ekanini eslab, g'azabdan vujudi yondi. Bugun u o'zining yigitlariga hukm o'tkazadi. Ertaga Xoliqberdi to'rani yamlab, hokimlik qulochini kengroq yoyadi. Keyin boshqa qo'rboshilarni bo'ysundiradi. Millat otasi bo'ladi. Yurt esa xaroblikka yuz tutadi. Xalqning boshi qirg'indan chiqmaydi. U millat, millat deb, va'z aytaveribdi-yu, odamlarning ahvol-ruhiyasiga qaramabdi. Vijdon bilan mal'unlikning bir vujudda yashashini hisobga olmabdi. Odamning jig'ildoni uyg'onsa, eng avvalo vijdonini kemiradi. G'azab bosh ko'tarsa, mehr ketadi. Mal'unlik qad rostlasa, yaxshilik chiriydi. Sabohiddin buni akasi Sibir qilinganidayoq anglashi lozim edi. Ammo u insofga ishonib, sarobni orzu qilib yuraverdi. Nihoyat, Norxo'janing xatti-harakatlarini fikr tarozisidan o'tkazgach, bu achchiq haqiqatni tan olib, yuragi larzaga keldi. Qalbida uyg'ongan nolayu afsuslar bag'rini ayovsiz tildi. Endi u arosatga qadam qo'yib bo'lgan: na qaytishi, na ilgariylashi mumkin. G'isht qolipdan ko'chgan, qilich qinidan sug'urilgan. Qarorgohda Mashhura qon yig'lab yotibdi. Norxo'ja butun aybni uning bo'yniga qo'yadi. Sojida tegmaydi. Sojida... Bunchalar rasvo bo'lmasa bu xotin. Kelib-kelib Norxo'jaga xizmat qiladimi, alamini shu norasidadan oladimi? Yo'q, uning uchun Mashhura bir vosita. Mashhura orqali u Sabohiddindan, Jamoliddindan o'chini oldi. Ha, makkor xotin! Hali qarab tur, Xudo seni it azobiga solmasami...

Sabohiddin yursa ham, tursa ham shu o'ylar hukmida ezildi. Ertasiga, peshin namozi paytida, Xoliqberdi to'ra yetib keldi-yu, bu azobdan bir oz xoli bo'ldi.

Xoliqberdi to'ra namozdan so'ng qabristonga borib tilovat qildi. Mozoriston atrofidagi yetim-esirlarga sadaqa ulashdi. Keyin Sabohiddinni yoniga olib shahar oraladi. Sabohiddin yo'l-yo'lakay unga bo'lgan voqeani aytib berdi. Xoliqberdi to'ra uning gaplarini indamay eshitdi. Anchagina sukutda qoldi.

— Gunohi mening bo'ynimda, — dedi u nihoyat siniq ovoz bilan. — Bila turib o'limga yuboribman. Afsus chekkan bilan murda tirilmaydi. Endi o'zingizni o'ylang. Jamol sizdan rizo emas. Sizni deb men bilan xafalashdi. Bir jihatdan u haq. Aka bir yon, uka bir yon bo'lgani maqbul emas. Ixtiyoringiz o'zingizda. Istasangiz, uyingizga qayting. Bugun-erta O'shni sho'rolarga topshiramiz. Ular Andijonda katta kuch to'plashyapti. Bas kelishimiz qiyinga o'xshaydi.

— Singlim Norxo'janing qo'lida-ku?

— Ha, darvoqe, avval Norning oldiga qaytar ekansiz. O'sha yerda bo'la turing. Hech bir ishga aralashmang. Sal tinchib olganimizdan so'ng, sizni huzurimga chaqirtiraman.

Ular shaharni oralab, bolaxonali uy qarshisida to'xtashdi. Ichkaridan bolalarning ovozi eshitilib turardi. Xoliqberdi to'ra otdan tushib ichkariga kirdi. Boshqalar ham unga ergashishdi. Eshik tepasidagi: «Sho'rolar yetimxonasi», degan lavhaga ko'zi tushib, Sabohiddin ajablandi.

Xoliqberdi to'ra ichkari kirishi bilan hovli tinchib qoldi. Soch qo'ygan qiltiriq kishi to'ra bilan qo'shqo'llab so'rashdi.

— Xo'sh, mudir afandi, ahvollar durustmi? Bolalarni zoriqtirmayapsizmi?

— Kam-ko'stimiz yo'q, to'ram.

— Qani, bolalarni saflang-chi. Nimalarga o'rgatayotibsiz?

Mudir o'ttizga yaqin bolani darrov safladi. Orasta kiyingan bolalardan besh-oltitasi qaddini g'oz tutib she'r aytdi. She'rlari inqilobiy ruhda bo'lsa ham, Xoliqberdi to'ra ularni bo'lmay eshitdi. Keyin o'rnidan turib mudirga ikki xalta pul berdi.

— Bularni zoriqtirmang, — dedi qat'iy ohangda. So'ng bolalarga yuzlandi. — Sizlar yaxshi o'qinglar. O'qishdan boshqa hech narsani o'ylamanglar. Zamon ham tinchib ketadi. Kelajakda yurtga o'zlaring hokimlik qilaszlar. O'qimas ekansizlar, sizlardan el rozi bo'lmaydi.

Xoliqberdi to'ra shunday deb iziga qaytdi.

— Ha, mulla, sho'rolarning yetimxonasiga muruvvat ko'rsatganimga hayronsiz-a? — dedi u otga minar chog'ida. Keyin javob kutmay gapini davom ettirdi: — Bolalarda gunoh yo'q. Kattalar bir-birining go'shtini yeyapti. Bu ham johillik oqibati. Urushda biz yengsak ham, sho'rolar yengsa ham, bari bir, erta shu bolalarniki. O'qisa, yaxshi-yomonni o'zi ajratib oladi.

— Aytgan she'rlari boshqacha-ku?

— Ha, sizga qur'ondan suralar o'qib bersinmi? — Xoliqberdi to'ra kuldi. — Yo'q, mulla, endi yangicha savod chiqarish kerak. Zayniddin qorini shuning uchun yaxshi ko'rardim.

Xoliqberdi to'ra o'ttizga yaqin yigiti bilan oqshomga yaqin O'shdan chiqib ketdi. Sabohiddin, uning buyrug'iga ko'ra, ertasiga bomdoddan so'ng yo'lga tushdi. Bir kungina Novqatga qo'nib, onasini yo'qladi. Sabohiddinga uylari yetimchadek mung'ayib ko'rindi. Bir hafta ichida onasi ozib, ko'zlari kirtayib qolibdi. Darmoni yo'qligidan hovliga ham qarolmagan ko'rinadi-rayhonlarni zarpechak o'rabdi. Sabohiddin onasiga bo'lgan voqeani ma'lum qilib o'tirmadi. Akasining ozod etilganini bildirib, Mashhurani shu ikki-uch kun ichida jo'natib yuborajagini aytdi-da, yo'lga otlandi. Ona yana g'amini ichiga yutib qolaverdi.

Norxo'ja Sabohiddinning barvaqt qaytganidan ajablanmadi. O'tovga ta'zim bilan kirgan Sabohiddinning salomiga sovuqqina alik olib poygakdan joy ko'rsatdi.

— Xoliqberdi meni xushlamay yurardi. Endi ko'rarga ko'zi qolmadi. Buning boisini fahmlagandirsiz? — dedi nigohini qadab. — Uning nazarida qorini men o'ldirtirganman! U hech qachon singilchangizni ayblamaydi.

— Axir chindan ham singlim...

— Kim bo‘lmasa?! — Norxo‘ja shunday deb baqirib yubordi. — Qani, ayting, kim? Sojidami? U ham bo‘yniga olmadi. Choynakda qolgan choyni ichirdim. Balo ham urmadi. Xo‘sh? Balki bu to‘raning nayrangidir? Yashirmay aytovuring, gunohingizdan o‘taman.

Sabohiddin bu gapni eshitib, garangsib qoldi. Tili aylanmadi.

— Nayrang? Qanaqa nayrang, so‘zingizni anglamadim? — dedi g‘udranib.

— Tushunmadingizmi? — dedi Norxo‘ja piching bilan. — Xoliqberdi qorini o‘ldirishni sizga topshirmaganmidi?

— Yo, Olloh! — Sabohiddin shunday deb yoqa ushladi. — O‘limdan xabarim bor, ammo bu gap yetti uxlab tushimga ham kirmagan. Qori domlamning o‘limlari to‘ramga nima uchun kerak ekan? Axir... to‘y sizning niyatingiz bilan bo‘ldi-ku?

Bu gapdan keyin Norxo‘ja sal pasaydi. Darvoqe, Sabohiddinga ayb to‘qiyotganda bunisini o‘ylamagan ekan. Endi unga qarshi so‘z aytolmay yumshashga majbur bo‘ldi.

— Sojida aybni bo‘yniga olmasa ham uni jazoga buyurdim.

— O‘lingami?

— Yo‘q, nimaga endi? — Norxo‘ja zaharxandalik bilan kuldi. — Bizni bu darajada bemehr deb o‘ylamang. Biz, odatimiz, bo‘yicha, beozorlik liboslarini kiyganmiz, omma lozim bo‘lsa, dushman qonidan tepaliklarni sug‘oramiz. Fikrimcha, siz dushman emassiz. Shuning uchun akangizning gunohidan o‘tdik. Singlingizni yigitlar qo‘liga nikohsiz berilishidan saqlab qoldik. Sizga bo‘lgan hurmatimiz bizni bu yo‘ldan tiydi. Shu hurmat haqqi, yana bir karra marhamatimizni darig‘ tutmay, singlingizni emas, aybsiz juvonni kaltaklatib, gunohini bo‘ynimga oldim. Axir bandalariga besabab jazo berilsa, Ollohning g‘azabi keladi, shunday emasmi? Domlangizga ayting, singlingizni olib, Novqatga qaytsin.

Sabohiddin yana ta‘zim bilan chiqdi.

Norxo‘ja hali oldinda jiddiy olishuvlar borligini sezardi. Shuning uchun ham beaql Sultonmuroddan qutulib, itoatkor bandaga aylangan Sabohiddinning xizmatiga umidvor edi. Xudo xohlasa, lak-lak muridlari bor eshonlardan biri Norxo‘ja qarorgohiga kirib keladi. O‘shanda mulla yigitning ham bahridan o‘tadi-qo‘yadi!

Sabohiddin o‘tovdan chiqqach ham, singlisini kuzatib qo‘ygandan keyin ham o‘ylab o‘yiga yetolmadi: «Qori aka Norxo‘jani qimorboz, deb so‘kardilar. Odatda qimorbozlar ham ayyor, ham mard bo‘ladilar. Hozir qo‘rboshining mardligi tutdimi yo yangi hiyla ishlatmoqchimi? Nima uchun menga yaxshilik qilmoqchi. Mendan qanday naf ko‘rmoqchi? Qori akamning o‘limlarida kim aybdor? Sojida ijrochi xolos. U choyga zahar qo‘shilganini bilmagan bo‘lishi ham mumkin?»

Norxo‘ja bu kech bazmga izn bermadi. Shuning uchun ham qarorgohga barvaqt osoyishtalik cho‘kdi. Sabohiddin oq o‘tovga qo‘rboshining yaqinlari to‘planganini bilib: «Bir gap borgan o‘xshaydi», deb qo‘ydi. Oq o‘tovdan odamlar chiqib ketgach, Norxo‘ja

uni ham yo‘qlatdi.

— Ertaga yigitlarim bilan safarga chiqaman. Xoliqberdi to‘ra yordam so‘rayapti. Sho‘rolar O‘sh bilan ovora bo‘lib turganda Namanganni olmoqchi. Do‘ppisi sal torroq. Bir yarim ming yigit so‘rattiribdi. Uni amiralmuslimin, deb fotihaga qo‘l ochganmiz. Istagini bajo keltirishga majburmiz. Xudo xohlasa, Namanganda qishlab, Navro‘zni Qo‘qonda qarshilaymiz.

— Inshoolloh.

— Bomdoddan so‘ng yo‘lga chiqamiz. Beklarimning ruhiga madad beradigan va’z ayting.

— Xo‘p bo‘ladi, taqsir.

— Sizni shu yerda qoldiramiz. Xudo madadkor bo‘lib Namanganni olsak, orqamizdan tushib borasiz.

Sultonmurod oq o‘tovga chorlanmay qo‘yganidan xavotirda edi. Izdihomdan so‘ng yo‘qlov bo‘lganda bir oz cho‘chigan, ammo yuzidan kulgini yo‘qotmagan holda oq o‘tovga kirdi.

— Taqsirim, ko‘rinmaydilar? — dedi Norxo‘ja piching bilan.

— Soyai-davlatiningizda...

Sultonmurodning gapi chala qoldi.

— Zayniddin qorining o‘limidan kuyib ketganga o‘xshaysiz? Rangingizni ham sal oldirib qo‘yibsiz. Ishqilib, Xudo asrasin sizni.

— Duolaringiz, inshoolloh, ijobat bo‘lsin.

— Taqsirim, qoriga kim zahar beribdi ekan, bilmaysizmi?

— O‘limdan xabarim bor...

— Bilmaysizmi?

— Aybdorni jazoladingiz-ku?

— Siz meni kim deb o‘ylayapsiz? Onamdan kaltafahm bo‘lib tug‘ilgan ekanman-da, a?

— Unday demang, eshonim, sizday ulug‘zot...

— Bas! — Norxo‘ja tizzasiga shapati urib, o‘rnidan turib ketdi. — Aslida men sening teringni shilishim kerak edi. Qorida nima qasding bor edi? Qushchani qizg‘andingmi? Yo qori oldida obro‘dan ketishdan qo‘rqdingmi? Senda obro‘ bormi o‘zi? Sariq chaqaga qimmat tullak ekaningni bilasanmi o‘zing?! Zayniddin qori menga kerak edi, sen uni yeding. Endi ko‘zimga ko‘rinma. Qizni olib, Novqatga qayt. Agar uning yuziga nopok nigohing tushsa, ko‘zlaringni o‘yaman. Bor, jo‘na.

Sultonmurod oson qutulganidan quvonib, Norxo‘janing etagini o‘pib, ko‘ziga surtdi-da, uni duo qila-qila o‘tovdan chiqdi.

Bomdod namozidan so‘ng Sabohiddin qo‘rboshining istagi bilan yigitlarning ruhini ko‘taruvchi va’z aytdi:

— Aziz birodarlar, hozirgina barchamiz ahli muslim bajo qilishi lozim bo‘lgan farzlardan birini ado etdik. Muhammad alayhissalom aytadilarki, besh farzning biri bo‘lmish namoz bandalarni buzuqlikdan va noma’qulchilikdan saqlaydi. Bu hadisning naqadar chin ekani

oydin ravishda barchangizga ayon bo‘lib turibdi. Shayton vasvasasiga uchib namozdan qaytgan, imonini sotgan yurdoshlarimizning ayrimlari shu buzuqlik yo‘liga kirdilar. Ular o‘zlarining xatti-harakatlari bilan qiyomat-qoyimni chaqiryaptilar. Bu dunyoda hayot kechirayotgan har bir gunohkor banda ko‘zi ochiq bo‘lsa ham ba‘zan qay yo‘l to‘g‘ri, qay biri jahannam yo‘li ekanini ko‘ra olmaydi. Bandalar hidoyat yo‘lini ko‘rsatuvchi Tangriga va uning marhamatiga hamisha muhtojlar. Hijratdan o‘n ikki yil avval, ramazon oyining yigirma yettisiga o‘tar kechasida, ya‘ni laylat ul-qadr kuni Olloh-taolo Muhammad alayhissalomga vahiy yuborib bandalarni haq yo‘lga boshlashni buyurdi. Yurtimizni depsib, xorlik sari boshlayotgan imonsizlar Olloh-taoloning muqaddas so‘zlari bitilgan Qur’oni karimga ham shak keltirmoqdalarkim, ularning oxirlatlari, inshoolloh, butkul kuygay. Tangri ularga do‘zaxdan makon hozirlab qo‘ygan. Muhammad alayhissalom aytadilarkim, mening ummatlarimdan kimki Ollohning amriga hozir tursa, u sira kamlik ko‘rmaydi. Bunday ummatlarni xorlovchi va ularga ziddlik qiluvchilarga shodumonlik darvozlari taqa-taq berkiladi. Bu imonsizlar Ollohning qahriga uchrab, qiyomat-qoyim bo‘lgunga qadar xorlikda yashayveradilar.

— Siz, aziz birodarlar, Ollohning amrini bajarmoq uchun issiq uy-joylaringizni, bola-chaqalaringizni tashlab islom lashkarlari safiga qo‘shilgan ekansiz, ishoollohkim, Tangrining mag‘firatiga cho‘milgaysizlar. Robbimiz marhamat qiladikim, asta‘izubillahi: «Vallaziyna hojaruna fiy sabilillaxi summa qutiluu av matu layarzuqannaxumulloxu rizqan xasan va innalloxu laxum xoyrur-roziqin». Sadoqollohulazim. Ya‘nikim, Olloh yo‘lida hijrat qilgan, so‘ngra qatl etilgan yoki vafot topgan zotlarni, albatta, Olloh go‘zal rizq ya‘ni mangu jannat bilan rizqlantirur. Darhaqiqat, Ollohning o‘zi eng yaxshi rizq beruvchidir.

Sabohiddin so‘zlarini jon qulog‘i bilan tinglayotgan odamlardan ko‘z uzmasdi. Gapira turib: «Kecha yigitga gajak qo‘yib, o‘ynatib, bazm qilganlar shularmi? Ular haqida noto‘g‘ri to‘xtamga kelmadimmi?» degan fikr xayolidan o‘tdi. U: «Gaplarim ta‘sir etyaptimikin?» degan o‘yda sal narida turgan qo‘rboshi tomonga ham qaradi. Norxo‘ja uning va‘zini boshini quyi eggan holda tinglardi. Xayolidan nimalar kechyapti — qilgan gunohlariga tavgami yo navbatdagi zulm rejasimi — bilib bo‘lmasdi. Sabohiddin nazarini undan olmagan holda so‘zini davom etdi: — Har bir tirik jon toki nafas olar ekan, Vatani ozodligi uchun, din pokligi uchun kurashmog‘i lozim. Yo‘qsa, bora-bora odamlar islomdan yuz o‘giradilar, masjidlar molxonalarga aylantiriladi, bolalar otalariga qo‘l ko‘taradilar, xotinlarimiz, qizlarimiz, opa-singillarimiz kofirlar bilan ayshu ishratga beriladilar. Oqibatda, Olloh qiyomatni yuboradi. Qur’oni karimda shunday zikr etiladikim: «Odamlar bilan qilinadigan hisob-kitob yaqinlashdi, ular bo‘lsa beparvo yuz o‘girib yuribdilar. Ha, ular muhlatni yolg‘on deb o‘ylaydilar. Bular uchun biz olovni tayyorlab qo‘ydik». Farg‘ona viloyatida bosh ko‘targan imonsizlar qo‘li baland kelguday bo‘lsa, Tangri bu olovlarni yerga yuboradi. Qiyomat kelgan taqdirda ham, Olloh-taolo ahli musulmni shafqat nurlari bilan panohiga oladi. Chunki musulmonlar Olloh-taoloning tanlangan bandalaridir. Qur’oni karimda deyiladikim, «kimki kelajak hayot ekinlarini eksa, biz uning hosilini ko‘paytiramiz. Kimda-kim yaqin hayot ekinini afzal ko‘rsa, biz unga xohlaganini beramiz, ammo unga kelajakdan hech qanday hissa yo‘q». Kufr yo‘lidagilarning oqibatini ham Yaratgan Robbimiz o‘z kalomida aniq bayon etgandir.

Qachonki sur chalinib, qiyomat boshlanganida umri iymonsizlik bilan o'tganlarga qarata Olloh aytadiki: «Sizlardan oldin o'tgan jin va insdan iborat kofir ummatlar ichida sizlar ham do'zaxga kiringlar!» Har bir ummat do'zaxga kiringach, sherigini la'natlaydi. U yerda bir-birlari bilan jam bo'lib topishishgach, oxirgi ummat o'zidan oldingisi haqida «Ey Robbimiz, ana o'shalar bizlarni adashtirganlar. Ularga do'zax azobini ikki barobar qilib bergin», deydilar. Shunda Olloh «Har birlaringiz uchun ikki barobardir, lekin sizlar buning hikmatini bilmaysizlar», degay. Yana Tangri-taolo zolimlarning jazosini aniq bayon etadikim, «Ularga jahannam o'tidan ostilariga gilam va ustilariga yopinchiq bo'lur...» Siz, muhtaram birodarlar, o'z xatti-harakatlaringiz bilan bugun kelajak urug'larini sepmoqdasizkim, insha Olloh, uning shirin mevalaridan bahramand bo'lursiz. Oraga shayton qo'shib, bir millat, bir din farzandlari bir-birlarining qonlarini to'kmoqdalar. Nailoj, bu ham Ollohning irodasi, ulug' sinovi. Ollohning ijozatisiz daraxtlar kurtak ham chiqarmaydi, urg'ochilar homilador ham bo'lishmaydi. Olloh iymonsizlarga «Joningni o'z birodaring olsin», deb jazo yuborgan ekan, insha Olloh, shunday bo'laveradi. Agarchi, millatimizning ozodligi, dinimizning pokligi yo'lida joningiz qurbon bo'lsa, to'g'ri jannatga ravona bo'lasiz. Shahid ketganlarning u dunyodagi hayoti boqiydir va rohat bilan o'tadir. Agar o'lim taqdirga yozilmagan bo'lsa, qirq yil qirg'indan ham omon chiqasiz. Taqdirdagi o'lim muddati kelgan bo'lsa, uyingizda ham o'laberasiz. Shuning uchun barchangiz Olloh-taoloning nomini dilga jo qilib, umrlaringizga baraka so'rangiz. Chunki «Hech bir jon Ollohning iznisiz va yozug'da belgilangan muhlatga yetmasdan o'lmaydi». Insha Olloh, o'lim yomg'irining barchasi g'animlar ustiga yog'ilgay. Vai'zamiz so'nggida yana Olloh taborak va taolo marhamat qilgan oyatlardan birini zikr etaylik. Robbimiz deydiki, asta'izubillahi: «Ya ayyuhallaziyna omanu sabiru va sobiru va robitu vattaqulloha la'lakum tuflixuun». Sadoqollohulazim. Ya'nikim, ey iymon keltirganlar, sabr qilingiz va sabr toqat qilishda kofirlardan ustun bo'lingiz hamda doimo kurash, ya'ni jihat uchun belingiz bog'liq holda hozir bo'lib turingiz. Va Ollohdan qo'rqingizkim, shunda shoyad najot topgaysiz». Ollohning amriga itoat etmoqlik va najot topmoqlik barchamizga nasib aylasin. Qani, omin, g'alabayor islom lashkarini Tangrining o'zi qo'llasin! Dushmanga xorlik, do'stga farog'at ato etsin! Ollohu akbar!

Sabohiddinning va'izasi odamlarni go'yo sehlrab qo'ygan edi. Norxo'ja buni sezdi. Sezdi-yu, «Bu mulla balo ekan, hali ko'p karomat ko'rsatadi», deb qo'ydi.

* * *

Tog'larga qish erta keladi. Norxo'ja ketgan kundan uch kecha-kunduz o'tgach, qor tushdi. Ammo peshinga qolmay erib ketdi. O'sha damda Sabohiddinni bazmlarni qizitib yurguvchi Asqar cho'tir yo'qlab keldi.

— Taqsir, malol kelmasa, o'tovimizga birrov kirsangiz, deb kelib edim. Sojidaning aytadigan gapi bor ekan.

— Uning so'zlarini eshitadigan quloq yo'q.

— Bechora o'sha kundan beri o'nglanmayapti. Ko'zim ochiqligida bir sirni aytib ketay, deyapti. Bu sirdan bexabar qolsangiz, uvol bo'lishingiz mumkin ekan.

Sabohiddin Sojidaning kaltaklanganini ko'rmagan bo'lsa-da, odamlardan eshitgan, «o'zi Xudo uradigan edi», deb e'tibor qilmagandi.

— Azbaroyi xudo, buni hiyla deb o'ylamang, taqsir.

Sabohiddin choponini kiyib unga ergashdi. O'tovga yaqinlashgach, cho'tir sekin yo'talib qo'ydi-da, ichkariga kirib ketdi. Dam o'tmay qaytib chiqib: «Kiraverar ekansiz», dedi. O'tovning bir chekkasiga to'shalgan o'rinda Sojida harakatsiz yotardi. Nimqorong'ida uning rangi o'likka o'xshab ketgan edi.

— Chiqib turinglar, — dedi Sojida cho'tir bilan buqoqqa. Uning ovozi siniq, so'zlar uzilib-uzilib chiqardi. Xoli qolishgach, Sojida yana gapira boshladi:— Mullaka, beriroq o'tiring. Xudo omonatini so'rayapti shekilli. Umrim oxirida bir savob ish qilay, rozi-rizoligingizni olay, deb sizni ayttdim. Jahlingiz chiqmasin. Har qalay begona emassiz. Peshonamga shunday ishlar yozilgan ekan, nima qilay? Keyingi erim tirik bo'lganda, balki... — uning so'zi ichida qoldi. Badanida og'riq turib ingradi, keyin «Suv bering», deb pichirladi. Sabohiddin piyoladagi suvni tutdi. — Ilohi bu dunyoda kam bo'lmang...

— Menga qanday sirni ochmoqchi edingiz?

— Qori akaning o'limlarida aybim yo'q. Choyni menga uying kuygur imomdomlangizning o'zi damlab bergan edi.

Sabohiddin seskanib ketdi.

— Sultonmurod akami?

— Ha, o'zingizning taqsiringiz. Siz hali ko'p gaplardan bexabarsiz. Ehtiyot bo'ling. Ilondan qo'rqmasangiz-qo'rqmang, ammo bulardan hayiqing. Agar kerak bo'lmay qolsangiz, sizni ham qoriga o'xshab...

— Ochmoqchi bo'lgan siringiz shumi?

— Ha, shu, sizdan faqat bir o'tinchim bor?

— Ayting.

— Mening kunim bitganga o'xshaydi. Tashqarida turgan ikki kishini taniysiz-a? Shularni tezroq bu yerdan chiqarib yuboring.

— Nimaga?

— Bizni bu yerga akingiz yuborgan edilar.

— Akam?

— Ha, bazmlarni qizitgan bo'lib, sho'rolarga ma'lumot yig'ib berishadi. Xudo xayringizni bersin, ularning ketishiga yordam qiling.

— Norxo'ja o'rniga Ahmad devni tashlab ketgan. Unga aytib ko'raman.

Sojida bu gapni eshitib, ayanch bilan jilmaydi.

— Devdan marhamat kutguncha kofirdan imon kuting.

— Xotirjam bo'ling, uchovlaringizni kuzatib qo'yaman. — Sabohiddin shunday deb o'rnidan turdi.

— Mullaka, yana bir gapni aytib ketay: men akingiz oldida pokiza edim. Otga vaqtida yem tashlamaganim uchun achchiq ustida taloq qilgan edilar. Ot desa hamma narsadan kechadigan bo'lib qolgan edilar, eslaysizmi? Keyin bo'zaxo'rlikka ham mayl qo'ydilar.

Taloq xatimni berganlaridan keyin, meni buzuqqa chiqarib, o‘zlarini oqlamoqchi bo‘ldilar. Ishonmasangiz o‘zlaridan so‘rang. Umrin qisqa bo‘lmaganida sirni o‘zim bilan olib ketardim. Yana orqamdan yomon o‘ylar bilan yodlamang, deb aytdim. Rozi bo‘ling... Men sizlardan — roziman...

Sojida keyingi gaplarni yig‘lamsirab aytdi. Sabohiddin nima deyishini bilmay tashqariga chiqdi.

— Taqsir, — dedi buqoq uning yo‘lini to‘sib, — biz ketadigan bo‘lsak, o‘zimizni eplaymiz, omma bu juvonga qiyin. O‘ris tabiblar ko‘rmasa, nobud bo‘ladi. Shu bugunoq jo‘natishning imkonini toping.

— Yaxshi, tayyor turinglar.

Sabohiddin shunday deb to‘g‘ri oq o‘tov tomonga yurdi. Norxo‘ja ketgandan keyin Ahmad dev shu yerni egallab olgan, Sabohiddin kirganda u bo‘zaning kuchidan mast bo‘lib o‘tirgan edi.

— Ha, mulla yigit, kelsinlar, — dedi u joyidan jilmay.

— Hozir yallachilarning o‘toviga kirgan edim.

— Xo‘sh!

— Sojidaning joni halqumiga kelib qolibdi...

— Men nima qilay, jonini qaytaraymi? — Dev bo‘za quyib simirdi-da, oyoqlarini uzatib yonboshladi.

— Agar omonatini topshirsa, kim g‘assol bo‘ladi?

— Siz! — Ahmad dev shunday deb xaxolab kuldi. Keyin xiqichiq tutib kulgidan to‘xtadi.

— Uni uyiga jo‘natish kerak.

— Mumkin emas, qo‘rboshi qaytguncha qumursqa ham joyidan jilmaydi. Siz ham, mulla,

— Ahmad dev keyingi so‘zlarni g‘udranib aytdi-da, boshini yostiqqa qo‘ydi. Sabohiddin endi turaman deganda u: «Shilpiq!» deb baqirdi.

O‘tov og‘zida soqchilik qilib turuvchi to‘ladan kelgan xunuk odam ichkariga mo‘raladi. Devning uxlab qolganini ko‘rib, Sabohiddinga savol nazari bilan qaradi.

— Nimaga chaqirdilar? Bo‘za keltiraymi?

— Arava tayyorlab, anavi yallachilarni yo‘lga solib yuborar ekansiz.

— Ie, ko‘ngilxushlik nima bo‘ladi?

— Birodarlarimizning qoni to‘kilayotgan mahalda ko‘ngilxushligingiz nimasi?

— UZR, taqsir, tilimdan bexos uchdi.

Shilpiq odam beo‘xshov ta‘zim qilib chiqdi. Sabohiddin xayoliga kelgan bexos fikrdan mamnun bo‘lib o‘toviga qarab ketdi.

Ertasiga ko‘zlari qizargan Ahmad devning o‘zi uning o‘toviga kirib keldi.

— Bu qanaqasi bo‘ldi, mulla yigit? Yallachilarni nimaga qo‘yib yubordingiz?

— Menmi?

— Ha, siz! Shilpiq!

— Labbay begim.
— Shu odam aytdimi?
— Ha.
— Eshitdingizmi?
— Bo‘zaxo‘rlik eplagan odamga yarashadi. Agar xushingizdan ayrilgan bo‘lsangiz, qo‘rboshi kelganda ma‘lum qilib qo‘yay. «Ayting, bajarsin», deb uni chaqirgan o‘zingiz-ku? Sizni men chaqirdimmi, yo bu kishimi?
— Begim o‘zingiz chaqirdingiz.

Shilpiq shunday deyishi bilan Ahmad dev uning yuziga shapati tortib yubordi. Keyin so‘kindi-da, chiqib ketdi.

O‘sha kuni shomga yaqin qor yog‘a boshladi. Daraxtlarning za‘faron barglari go‘yo kaft yoyib, qorlarni tutib olardi. Lekin allaqachon jon tomiridan uzilgan bu barglarga qor uzoq qo‘nib turmaydi. Ularni titratib pastga sirg‘alib tushadi. «Qor yerning g‘uborini berkitmoqchi bo‘ladi. Odamlar esa turli bahonalar bilan gunohlarini yashirmoqqa intiladilar. Ammo qor erib, yerning qora yuzi ko‘ringani kabi haqiqat quyoshining chehrasi ochilganda, ularning gunohlari ayon bo‘ladi-ku! Nima uchun buni o‘ylamas ekanlar? Mana shu Ahmad dev gunohlari oshkor etilgach, odamlarning yuziga qanday qarar ekan?»

Sabohiddin birinchi qorni shu xayollar bilan kutib oldi.

Oradan kunlar o‘taverdi.

Norxo‘jadan yarim oy darak bo‘lmadi. Ahmad dev yigitlarni olib ikki marta pastdagi qishloqlardan oziq-ovqat g‘amlab keldi. Qor tizza bo‘yi bo‘lganda Norxo‘ja beklarini olib qaytdi. Lashkarlarning yarmidan ko‘pi yo‘qligi, qo‘rboshining kirtaygan ko‘zlari, ma‘yus chehrasi ularning mag‘lub qaytayotganini oshkor qilib turar, hol-ahvol surishtirish ortiqcha edi. Zero, Sabohiddin bunga ehtiyoj sezmadi. U Sojida aytgan so‘zlardan so‘ng Norxo‘janing maqsadi haqida ko‘p bosh qotirdi. Norxo‘ja nima maqsadda uni ushlab turibdi? Qorini nima uchun avval uylantirib, keyin o‘ldirdi? Gunohni singlisiga ag‘darish, keyin qizga shafqat ko‘rsatib, evaziga Sabohiddinni burunduglash uchunmi? Bunchalik xatti-harakatning boisi nima? Norxo‘ja uni faqat va‘z aytirish uchun ushlab turgani yo‘qdir?

Sabohiddin ertami-kechmi Norxo‘ja maqsadini ayon qilajagini bilar, shu sababli uning qaytishini sabrsizlik bilan kutardi. Ibodatlarida Xudoga nola qilib, akasining gunohlarini so‘rardi. Chunki uning taxminicha, akasi bu paytda Namanganda ham bo‘lishi mumkin edi.

Norxo‘janing huzuriga Sabohiddin hol so‘ragani emas, majbur bo‘lgani uchun kirdi. Qo‘rboshining gapirishga ham hushi yo‘q edi. Sabohiddin undan faqatgina: «Sihatingiz yaxshimi?» deb so‘radi.

— Alhamdulillah, — dedi Norxo‘ja. Keyin jim qoldi. Dam o‘tmay Sabohiddinga qarab so‘z boshladi:— Tangri bizning duolarimizni inobatga olmadi. Namanganni bizga ravo ko‘rmadi. Shaharga kirolmadik.

— Xudo xohlasa...

— Yo‘q, Xudo xohlamaydi. To‘rangizning qilayotgan ishlari toat-ibodatlarimizni yelga sovuryapti.

— Nimaga, taqsir?

— U o‘rislar bilan til biriktirgan.

— Sho‘rolar bilanmi?

— Yo‘q, oqqoshshoning odamlari bilan. Ertaga qo‘ylar so‘yib, xayri-xudoyi qilamiz. Shuncha balo-qazodan asragan egamga ming qatla shukr. — Norxo‘janing bu so‘zlari «gap tamom» degani edi. Sabohiddin buni sezsa ham o‘rnidan jilmadi.

— Menga gapingiz bormi? — deb so‘radi qo‘rboshi uning qimirlamayotganini ko‘rib.

— Ha, taqsir, bir narsaga fikrim o‘jizlik qilib qoldi.

— Nimaga?

— Qarorgohingizga kelganimdan beri qirq kun o‘tdi. Ammo bu yerda bo‘lishimning boisini bilolmay garangman.

— Garangsiramang. O‘z ishingiz bilan mashg‘ulsiz-ku?

— Men bu yoqlarga jihod istab kelib edim. Siz esa... meni faqat toat-ibodat va va‘z uchun ushlab turmagandirsiz?

Norxo‘ja Sabohiddinning niyatini angladi. Bir oz o‘yga toldi.

— Siz aytgan va‘zdan so‘ng lashkarlarning bir kuchiga o‘n kuch qo‘shiladi. Sizning jihodingiz shu. Buni fahmlashingiz kerak edi. Qolganini bizlarga qo‘yib bering. Sizga ijozat.

Sabohiddin ta‘zim qilib chiqib ketishga chog‘landi.

— To‘xtang, o‘tira turing, — Norxo‘ja shunday deb o‘rnidan turdi-da, tashqariga chiqdi. Soqchiga «Hech kim o‘tovning yaqiniga yo‘lamasin», deb buyurib ichkariga qaytdi. — Mening bir rejam bor edi. Namanganni olgan taqdirimda bu rejamdan voz kechardim. Endi uni amalga oshirishga majburman. Bu ishni siz boshlab berasiz... Tog‘larga chiqib kelganimga ikki yil bo‘lyapti. Hali unga-hali bunga qo‘shilib yurish halqumimga keldi. Bir yoqda Muhiddin, bir yoqda Shermat, yana bir yoqda Ergash, Hamdam, Ismonqul... E, sanog‘i yo‘q bu qizig‘arlarning. Biri birining o‘limini poylaydi. Ularning boshini birlashtirishning birgina yo‘li bor. Farg‘onada mahdi paydo bo‘lishi kerak.

— Mahdi?

— Ha, mahdi. Qo‘rboshilar amiralmusliminga zohiran bo‘yin egasalar-da, botinan ko‘rarga ko‘zlari yo‘q. Hali Farg‘ona g‘ayridinlardan tozalanmay turib taxt talashishadi. Mahdi paydo bo‘lsa, ular majburan bo‘yin egadilar. Chunki lashkarlar endi mahdining etagini tutadilar... Reja ma‘qulmi?

— Ma‘qullikka ma‘qul... Ammo mahdini Tangrining o‘zi yuboradi. Biz uni chorlaganimiz bilan Ollohning istagi...

— O‘z amrini bajarayotgan lashkarlardan Olloh marhamatini ayaydi, deb sizga kim aytdi? Go‘l bo‘lmang, mulla. G‘animni mag‘lub etish uchun hiyla ham ishlatish kerak.

Hiyla yolg'onsiz o'tmaydi. G'alaba bizga yor bo'lgach, Olloh gunohlarimizdan kechadi. Siz ertagayoq qishlog'ingizga qaytasiz. Masjidda tuxum bosib o'tirmay, qishloqma-qishloq yurib va'z ayting. Musulmonlarni jihodga chorlang. Ora-sira bir tush ko'rganingizni, Xudo xohlasa, yurtimizga mahdi kelajagini ayting. Bahorga qadar qiladigan ishingiz shu. Aqlli kishining tili hadeb tish hatlamaydi. Siz aqlli odamsiz.

— Demak, qo'rboshilardan biri maxdi, deb e'lon qilinadimi?

— Ha.

— Kim?

— Bu yolg'iz Ollohning o'zigagina ma'lum.

Garchi Norxo'ja shunday deb maqsadini yashirgan bo'lsa-da, Sabohiddin bo'lajak mahdining kim ekanligini angladi.

Sabohiddin Xoliqberdi to'ra bilan birinchi uchrashuvdayoq ochiq fikrlasha olgan edi. Norxo'ja bilan ancha fursatdan buyon birga bo'lsa-da, u bilan erkin suhbatlashishga jur'at etolmasdi. Qo'rboshining andak qo'pol muomalasi, cho'rtkesarligi Sabohiddinni cheklab qo'ygan edi. Bu safar ham qo'rboshining orzusi ahmaqona ekanini bilsa-da, «tushuntirishga urinish befoyda», degan o'yda tilini tiydi.

Qo'rboshi huzuridan chiqqach ham uning rejasini o'ylab, boshi qotdi: «Nobop odam, deb yursam, qip-qizil telbaga o'xshaydi-ku? Bu fikrni unga kim berdi ekan? Har holda qori domlamdan bunaqa bema'ni maslahat chiqmasdi. Kurakda turmaydigan bu aqlni Sultonmurod domlamiz o'rgatgandirlar. Mahdilik g'oyasi shia mazhabida tug'ilganini mendan boshqalar ham bilar. Men da'vat etsam, qo'rboshiga qo'shib meni ham telbaga chiqarishmasmikin? Tarixda Sayyid Ali Muhammad degan zotning o'zini mahdi, deb e'lon qilgani, oqibat Eron shoxi tomonidan Tabrizda qatl etilganini aytsam, qulog'iga olarmikin? Yo'q, bu gapni eshitib, fikr qilg'uvchilardan emas bu odam. O'rtada men isnodga qoladiganga o'xshayman...»

Ertasiga u qishloqqa qaytdi.

Uyda akasini ko'rib, Xudoga shukr, deb qo'ydi. Jamoliddin u bilan sovuqroq ko'rishdi. Mashhura bilan onasi boshqa uyga chiqishgach, aka-uka yolg'iz qoldi.

— Norxo'ja nima uchun meni qo'yib yubordi? — dedi Jamoliddin tik turganicha.

— Aka, besabr bo'lmang, o'tiring, bafurja gaplashaylik.

— Faqat iltimos qilganingni aytma. Qo'rboshining boshqa niyati bo'lishi kerak.

— Men ularning rejasini tuzuk anglay olmadim. Ammo bo'lak rejasi borligini yuragim sezib turibdi.

— Durust... Mashhurani nima uchun kuyovga berding?

— Axir...

— Hech kim bilmaydi, deb o'yladingmi?

— Majbur edim. Qo'limdan nima kelardi? — Sabohiddin bo'lgan voqealarni birma-bir aytib berdi. Biroq, qotillikda qo'rboshi bilan Sultonmurodning qo'li borligini yashirdi.

— Qo'rqq, boshingga ro'mol o'rab yur endi!

- Aka, unday demang, men faqat... Xudodan qo‘rqaman.
- Ha, ana endi o‘zingga kelding. «Xudodan qo‘rqasan!» Xudoning sevimli bandalari esa or-nomusingni istagancha ermak qiladi. Sen chidaysan. Chidashga majbursan. Chunki tepangda Xudo bor. Xudoning qiladigan ishi yo‘q. Nigohini faqat senga tikib olgan. Har qadamingni o‘lchaydi.
- Aka, hammamiz musulmon farzandlarimiz, u qadar yomon gaplarni aytman.
- Shakkoklik qilmang, degin... Qaytishingda Norxo‘jani ko‘rdingmi?
- Ko‘rdim.
- Qancha askar bilan qaytdi?
- Bilmayman, bunday gaplarni mendan so‘ramang. Bilgan taqdirimda ham aytmas edim. Men ayg‘oqchi emasman.
- U holda sen bilan gaplashib o‘tirmasam ham bo‘ladi.

Sabohiddin boshini egdi-yu, «Akam shashtidan tushib qolar», degan umidda sukut saqladi. Jamoliddin ham hozirgi ahdida qat’iy qolib, gapirmadi. Shunda Sabohiddin boshini ko‘tarib akasiga qaradi-da, ma’yuslik bilan so‘z boshladi:

- Aka, sizga aql o‘rgatishga haqqim yo‘qdir... Lekin bir gapni aytish men uchun farz: Oллоh sizga hidoyat bersin, iymonga qayting.
- Bekorchi gaplarni gapirib, boshimni og‘ritma,— dedi Jamoliddin keskin tarzda.
- Aka, — bu safar Sabohiddin o‘zi kutmagan holda yig‘lamsiradi, — iymonga qayting..
- Bas qil, dedim...
- Iymonga qayting, aka, oxiratingizni kuydirmang. Bir onadan tug‘ilib, u dunyoda ayri-ayri bo‘lmaylik.

Jamoliddin «Rostdan yig‘layaptimi yo xiyla qilyaptimi?» degan o‘yda ukasiga tikildi. Keyin avvalgidan sal yumshoqroq ohangda:

- Men to‘g‘ri yo‘limni tanlaganman. Biz quradigan jamiyatda Xudo degan gap bo‘lmaydi, — dedi.
- Aka, Xudosiz jamiyat yashay olmaydi, — dedi Sabohiddin.
- Shunday yashasinki, o‘zing qoyil qolgin. Hali ko‘rib turasan. Bu boshi buzuq bosmachilarni tinchitib olaylik, keyin senga o‘xshaganlar bilan ham shug‘ullanamiz. sen menga aql o‘rgatmaginu o‘sha payt kelgunicha esingni yig‘ib ol, bola.

Bu gaplardan so‘ng Sabohiddin jim bo‘ldi-yu, dardini ichiga yutdi.

Kechasi sandalning ikki tomonini egallagan aka-uka go‘yo daryoning ikki sohilida qaltirab yotganday edilar. Sandalning o‘txonasidagi cho‘g‘ ularni go‘yo isitmas, oyoqlar go‘yo daryoning muzlay boshlagan suvida zirillayotganday edi.

Sabohiddin tongga qadar Xudodan akasiga hidoyat tiladi.

Jamoliddin ukasini qanday qilib to‘g‘ri yo‘lga solish mumkinligini o‘yladi...

Jamoliddin ertasiga ketdi. Qaytar mahali ukasiga: «Qishloqdan jila ko‘rma», deb tayinladi. Boshqa so‘z aytmadi...

O‘RTA VAGON

Rhaq harakatsiz yotgan Devonaga qarab turib qoldi.

Yerliklar orasida olchoq, mal‘un odamlar borligini u avvalgi safari chog‘ida aytarli sezmagani ekan. Rhaq odamlarning qalb g‘alayonlarini, qayg‘ularini vujudlarida yashira olishlarini bilganda ularga nisbatan bo‘lgan mehri yanada ortgan edi. Sabohiddin xotirasida uyg‘onayotgan voqealar, shuningdek, unda-bunda uchraydigan hiylagarlar uning ruhini cho‘ktirdi. Oralarida bunday makkorning borligiga odamlar ko‘nikib qolganlar. Hamisha ulardan ehtiyot bo‘lishga urinadilar, hatto botiniy tahlikada ham yashaydilar. Nima uchundir hiyla sohiblarini, qalban parokanda odamlarni fosh qilishga jur‘at etolmaydilar. Axir hayot shunday davom etaversa, bunday mal‘unlarning safi kengayaveradi-ku. Ular turli ko‘rinishlarda ildiz otib, oxir-oqibat sayyorani halokat yoqasiga olib kelmaydilar? Ilgari amir yomon edi. Boy, bosmachi yomon edi. Qancha qon to‘kib, ularni mahv etdilar. Odamlar nima uchun yomonlarga befarqlar? Agar Rhaq bularni ilgariroq fahmlab, kundaligida zikr etgan taqdirda, Luknning qarashlari to‘la ma‘qul etilib, Yer xususidagi bahsga o‘rin qolmagan bo‘lardi.

Rhaq o‘zini o‘zi savolga ko‘mib, yana javob izlardi. Javobni unga Asqarali, Dilmurod, Aqida, Rhaq hali o‘zi ko‘rmagan Asqaralining o‘g‘li bilan professor Razzoqov berardi. Rhaq uzoqni ko‘ra bilish xususiyati bilan ularning kelajagiga ishonardi...

— Shopo‘lat akamiz hali ham uxlayaptilarmi? — eshikdan kirib kelgan Dilmurod shunday deb Rhaq-Mirzavoyning xayolini to‘zitib yubordi. Keyin to‘g‘ri ichkari kirdi-da, Devonaning bilak tomirini ushladi. — Qani, Shopo‘lat aka, turing endi, yotaverib belingiz qotib ketgandir.

Devona yarq etib ko‘zlarini ochdi. Dilmurodni birinchi ko‘rayotgandek unga boshdan-oyoq razm soldi. Keyin qaddini asta tikladi. Charm qoplangan taxta so‘rida, oyog‘ini osiltirib o‘tirdi. So‘ng eski kalishini kiydi-da, horg‘in bir ahvolda uydan chiqdi. Deraza oldida turgan Rhaqqa ham burgut qarash qildi-da, ko‘cha eshigi tomon yurdi.

— Sezyapsizmi? — dedi Dilmurod quvnoq bir ohangda. — Yana ikki marta muolaja qilsak, esini yig‘ib oladi. Endi bunga to‘la aminman.

— Keyin-chi?

— Nima keyin? — Dilmurod Rhaqqa hayron bo‘lib qaradi. — Odamlarga qo‘shilib yashayveradi. Balki uy-joy qilar...

— Uning jinni bo‘lganini qishloqdagilar unutadi deb o‘ylaysizmi?

Dilmurod xayolga toldi.

Rais shifoxonada Saboxon qiladigan ish yo‘q ekan, deb uni idoraga oldi. Idorada ish ko‘pmidi, yo o‘zining kelgisi kelmadimi, har holda Saboxon shifoxonaga yo‘lamay

qo'ydi. Dilmurod bunga e'tibor bermadi. Rhaq Saboxonning nima uchun kelmay qo'yanini bilsa ham, o'zini bilmaganga olib yuraverdi. Bu orada Dilmurod raisning buyrug'i bilan toqqa, cho'ponlar oldiga chiqib ketdi. Ertasi kuni, kutilmaganda, shifoxonaga Saboxon kirib keldi. Rhaq uni iliq qarshilab, o'tirishga taklif qildi.

— Yo'q, rahmat, tezda qaytishim kerak, — dedi Saboxon bir oz gapidan tutilib.

— Olovga kelgan ekansiz-da?

— Sizni rais chaqiryapti.

— Hozir boraymi?

— Ha, kutib o'tirishibdi.

Rhaq Saboxon bilan ko'chaga chiqdi. Uning gaplariga juvon ba'zan javob qilmas, ba'zan «ha» yoki «yo'q» deb qo'ya qolardi. Rhaq bundan ajablandi.

Raisning xonasida o'tirgan yigitni darrov tanidi. U bilan ikki oy burun rayon markazida tasodifan ko'rishgan edi. Viloyat sog'liqni saqlash boshqarmasida ishlovchi bu yigit Dilmurodning kursdoshi ekan. Dilmurodga aytganda, u qo'l siltab qo'ya qolgan edi. Dilmurod uni xush ko'rmas, har narsadan hadiksirovchi, o'zini chetga olib yuruvchi, «sen menga tegma, men senga» qabilidagi hayotni afzal biluvchi bu yigitdan hatto nafratlanar ekan. Anvar shaharda hammavaqt tramvayning ikkinchi vagonida yurarkan. Birinchisi bilan uchinchisi izdan chiqishi mumkin, o'rtadagisi xavfsiz, deb hisoblarkan... — Salom Don Juan, ahvol qalay? — dedi Anvar sovuqroq ohangda.

Rhaq bu gapni eshitib g'ijinsa ham sir boy bermadi.

— Endi maqsadga ko'chsak ham bo'ladi, — dedi Anvar rasmiy tarzda.

— Avval bir piyola choy... — dedi rais.

— Choyni keyin, bafurja icharmiz. Xo'sh... — Anvar baqaloq portfelidan qog'oz chiqardi. — Bizga bir xat tushdi. Shuni aniqlagani kelganman. — U qog'ozni raisga uzatdi. — Siz yuborganmisiz?

Rais qog'ozga astoydil qaradi.

— Shtampasi bizdi kolxozniki, — dedi. So'ng hij o'qiy boshladi. Mirzavoyning Saboxon bilan «oshiq-ma'shuqligi», juvonning shifoxonadan ketib qolishi haqidagi jumlaning o'qib bo'lgach, Anvarga savol nazari bilan qaradi.

— Mehmon buni qaydan oldingiz? Toza g'iybat qilibdi-ku? Saboxonni o'zimiz chaqirib olganmiz. Ana, o'zidan so'raymiz.

— Oxirigacha o'qing.

Rais «xo'p», deb xatni oxirigacha o'qib chiqdi.

— Yo'-o'q, — dedi u xatni qaytarib berar ekan. — Buni men yozmaganman. Qo'l meniki emas. Men yuboradigan xatlarimga yumaloq muhr bosaman. Buning muhri ham yo'q. Birov nomimni sotibdi.

— Shtamp-chi?

— Shtampa — hisob emas. Yumaloq muhr hisob.

— Xatdagi gaplar to'g'rimi?

— To‘g‘ri ham deyolmayman, noto‘g‘ri ham. Do‘xtirimizning chakki qadam qo‘yganini shu topgacha eshitganim yo‘q.

— So‘qqabosh ekanlar. Siz eshitmagan bo‘lsangiz...

— Men eshitmagan bo‘lsam, demak, do‘xtirimiz suyuqlik qilmagan. Xatingizga qaraganda, ular oshiq-moshiq emish. Be, qishloqda shundoq yurib bo‘ladimi? Siz bir qizga uchta gap aytaman deb, og‘iz juftlang, bir so‘zingizni tugatmay nima deganingiz qishloqqa ma‘lum bo‘ladi. O‘ynash tutish katta shaharda yarashadi. Bu yerda har qadamingiz o‘lchog‘lik. Agar tekshirgani kelgan bo‘lsangiz, Saboning o‘zidan so‘rang, qo‘ying. Gap qishloqqa yoyilmasin. Yolg‘on gapni chinga aylantirib yuboradiganlar bor. Saboxon! — rais shunday deb o‘tirgan yeridan baqirib chaqirdi. — Baqqa bir qarang.

Saboxon kirdi. Anvar unga xatni uzatdi. Saboxonning rangi bo‘zardi. Rhaq xat ushlagan barmoqlarning qaltiraganini sezdi. Saboxon xatga tikilib turar, ammo o‘qimasdi. Rhaq buni ham payqadi. Rais bilan Anvarga qaradi: Mamarayim charm kreslosiga yastanib o‘tiribdi. Anvar stol ustidagi kitobchani varaqlayapti...

Saboxon xatni uzatdi.

— Hammasini o‘qidingizmi? — deb so‘radi Anvar.

— Ha.

— Gaplar rostmi?

— Yo‘q.

— Buni kim yozgan bo‘lishi mumkin?

— Nevlay?

— Shtamp sizda turadimi?

— Yo‘q, raisda.

— Unda...

— Shtampa menda turadi, mehmon. Men besh-o‘n varaq qog‘ozga urib beraman. Vaqt-bemahalda men yo‘g‘imda isprokaga kerak bo‘lib qoladi. Bu qog‘ozlar stol ustida turadi. Bitta-yarimta olgandir-da. Endi, Saboxon, qog‘ozlarni berkitib yuring. Odamlarga ishonib ham bo‘lmaydi.

— Endi nima qilamiz? — dedi Anvar, raisning so‘zini shart bo‘lib.

— Nima qilardingiz? Tuhmat ekan, deb borasiz. Do‘xtirimiz yaxshi ishlayaptilar.

— Shu gaplaringizni yozib berolmaysizmi?

— Kerak bo‘lsa, xat ham qilamiz. Saboxon, yozib turing, biz choy-poy ichib olaylik.

Tamaddidan so‘ng Anvarning istagi bilan shifoxonaga borishdi. Shamol xazonlarni gala-gala qilib uchirib yurardi. Eshiklarning lang ochiqqligini ko‘rib, Rhaq hayron bo‘ldi. Shoshib ichkariga kirdi: TETning g‘ilofi ochilgan, simlar esa uzilib yotardi. Rhaq bu manzarani ko‘rib, ostonada qotib qoldi. So‘ng TETga yaqinlashib, sinchiklab kuzatdi.

— Nima bu? — dedi Anvar ichkariga kirib.

— Dilmurodning asboblari.

— TETmi?

— Eshitganmisiz?

— Ha. Ozgina ishlab dushman orttirib olganga o‘xshaysizlar.

— Bu dushmanning ishi emas. Dushman bo‘lganda faqat simlarni uzmay, TETni pachaqlab tashlardi. Qolaversa, dushman sizga emas, boshqa yerga, bo‘lak mazmunda xat yozardi.

— Bular do‘stning ishi ekan-da?

— Yo‘q, do‘st emas. Ammo dushman ham emas.

— Men xatni yozgan odamni aniqlab ketsam bo‘lardi.

— Qishloqda gap ko‘payadi. Eng muhimini aniqladingiz-ku, bo‘lar.

Anvar uzoq turmadi. Yuk mashinasiga o‘tirib, iziga qaytdi.

Rhaq bo‘lib o‘tgan voqeadan taajjubga tushib qolgan edi. Saboxonning fikrini o‘qiy olgani bilan, uning harakatlariga tushunib yeta olmadi.

Buning ustiga TET... Bu Sabohiddinning ishi. Xotiralari tiklanyapti. Vujudida g‘alayon uyg‘onyati. Endi o‘ylab ish yuritish kerak. Buni Rhaq Dilmurodga qanday tushuntiradi?

TETning uzilgan simlarini sozlash uchun o‘tirganda eshik oldida Saboxon ko‘rindi.

Rhaq: «Keling», deb qo‘yib o‘z ishi bilan mashg‘ul bo‘ldi. Saboxon ichkariga bir qadam qo‘yganicha turaverdi. «Kiring, o‘tiring», dedi Rhaq unga bir qarab olib.

— Yo‘q, ketaman, — dedi Saboxon. Rhaq indamadi. — Sizga bir gap aytmoqchiydim.

— Nima demoqchiligingizni bilaman.

— Bilmaysiz.

— Nimaga endi, bilaman, — Rhaq o‘rnidan turib, Saboxonga yaqin keldi. — Xatni siz yozgansiz.

— Yo‘q.

— Siz aytib turgansiz, boshqa odam yozgan. Har holda xatning mazmuni sizga tanish edi. Qo‘lingiz titrashidan sezganman. Uni tuzukroq o‘qimadingiz ham, to‘g‘rimi?

Saboxon qo‘llari bilan yuzini to‘sib oldi. Teskari qaradi. Yelkalari silkindi.

— Nimaga yig‘layapsiz?

— Siz hech narsani bilmaysiz! — dedi Saboxon shasht bilan o‘girilib. Ko‘z yoshi yonog‘ida iz qoldirib pastga tomidi. — Nima uchun shunday qilganimni bilasizmi?

— Balki rais...

— Rais! Yo‘q. O‘zim qildim bu ishni.

— Saboxon, o‘zingizni bosing. Aybim bo‘lsa, yuzimga ayting.

— Ayb? Yo‘q, siz begunoh farishtasiz. Siz... siz... hech nimani sezmaydiz!

— Nimani sezishim kerak?

Rhaq Saboxonning yosh to‘la ko‘zlariga qarab, yuragi o‘rtanib ketdi. Voqea endi oydinlasha boshlagan edi. Darvoqe, u Saboxonning sirli qarashlarini sezardi. Lekin bu qarashlarga qanday javob berishni, o‘zini qanday tutishni bilmasdi.

— Axir, sizni keting, deb shu ishlarni qildim.

— «Keting» deb?

— Ha... Meni... qiynamang, keting bu yerdan!

Saboxon shunday deb ho‘ngrab yubordi. Boshini Rhaqning yelkasiga qo‘ydi.

Kutilmaganda Rhaqning bag‘riga ilqlik yugurdi. Juvonning iliq nafasi yelkasini kuydirganday bo‘ldi. Vujudida g‘alati his uyg‘ondi. G‘alati his... Esladi! Xotini bilan ilk bor qovushganda shu holga tushgan edi. Ajab!!! Genetik kod asosida yerlik qiyofasiga kiradigan tanglik bunday hislardan mahrum etilar edi-ku? Qaerdan keldi bu his? Juvon uning yelkasiga bosh qo‘yib turibdi... Rhaq esa savoliga javob topa olmaydi. Aksincha, badani qizib, maylini yangidan uyg‘ongan hislarga topshira boshlaganini o‘zi ham sezmay qoldi; juvonni mahkam quchoqlab, o‘pa ketdi. Saboxon qarshilik ko‘rsatmay yig‘lar, Rhaq esa o‘zini tamom unutib, juvonni bag‘riga tobora qattiqroq bosardi. Qo‘llari bejo harakat qila boshlagach, Saboxon uni itarib yubordi. Shundagina Rhaq o‘ziga kelib, hansiragancha unga tikilib qoldi.

— Saboxon...

— Yo‘q! Yaqinlashmang! Siz... yomon odam ekansiz...

— Saboxon!

— Nomusdan o‘ldirasiz meni...

— Saboxon, axir o‘zingiz...

— O‘zim... o‘zim ahmoqman... Bu yerdan keting, o‘tinaman. Bo‘lmasa... men ketay. Sizni ko‘rsam... meni gunohga qo‘ymang. Endi sizga ishonmayman. Sizdan qo‘rqaman.

Saboxon shunday deb chiqib ketdi.

Rhaq: «E, ahmoq kalla!» deb o‘zini o‘zi koyigancha, yuragi siqilib o‘tirdi. Endi u hamisha ehtiyot bo‘lib yurgan dardga chalinganiga — yerliklar tuyg‘usi vujudiga butunlay singganiga amin edi.

Rhaq o‘zini ovutish uchun uzilgan simlarni uladi. Oqshomga yaqin Dilmurod qaytdi. Uning iltimosi bilan Devonani topib keldi.

Devona charm qoplangan taxta so‘riga itoatkorlik bilan yotdi. Ammo muolaja yarimlaganda titray boshladi. Dilmurod buni sezib asbobni o‘chirdi. Devona shu zahotiyiq o‘rnidan turib ketdi.

— Qonxo‘r! — deb baqirdi u bor ovozi bilan. — O‘ldiraman! — u atrofiga alanglab bir narsa izladi.— O‘ldiraman! — deb baqirdi yana. Rhaq vaziyatni tushunib, unga ko‘zlarini qadadi-da, fikran buyruq berdi. Devona yuzini kaftlari bilan to‘sib so‘riga o‘tirdi. Dilmurod har ehtimolga qarshi tayyor qilib qo‘ygan tinchlantiruvchi dorini olib, uni em ignasi bilan Devonaning bilagiga yuborgach, yelkasidan ushlab yotqizdi.

Devona uyquga ketdi. Rhaq voqea oydin bo‘lgani uchun tashqariga chiqdi. Dilmurod esa garangsib, Devonaga tikilgancha o‘tirib qoldi.

QOCHOQLAR

Bu qish Novqat atroflariga qor qalin tushdi. Sovuq hamma yerni qaqshatib yubordi. Barcha bahorni intiqlik bilan kutar, ammo tabiatning iliq nafasi hadeganda sezilmas edi.

Sandalning tafti pasaygani uchun Sabohiddinning eti junjikib uygʻondi. Lekin oʻrnidan turishga, kul bosgan choʻgʻni titib qoʻyishga erindi. Bulut tarqab, havo ochilibdi — oy nuri qor zarralarida yaltiraydi. Itdan ham sovuq oʻtganmi, inida yotgancha gʻingshiydi. Sabohiddinning koʻzi yana ilindi. Bosinqiradi. Tushiga Sojida bilan Maʼmurboyvachcha kiribdi. Ikkovi ham qonga belangan. Sabohiddinga xunuk tikilishadi. Indashmaydi. Sabohiddin kalima keltirsa ham joylaridan jilishmaydi. Tirnoqlari orasidan chak-chak qon tomadi. Qon, qop-qora qon... Yer uni shimmaydi. Xuddi lagʻcha choʻgʻ ustiga suv tomchisi tushib, jizgʻanak boʻlgani kabi ulardan tomgan qon ham yer ustida olovlanib turadi-da, soʻng toshga aylanadi. Birpasda ularning tizzasigacha tosh boʻlib ketdi. Keyin Sojida toshlarni olib, Sabohiddinga otdi. Sabohiddin qochishga harakat qildi. Lekin ildamlashga qancha urinmasin, ogʻir oyoqlarini sudray olmadi.

Shu payt it qattiq hurib, uni uygʻotib yubordi. Kimdir qorni gʻirchillatib bosib kelib, uyga yaqinlashdi. Ayvon ustuniga qamchin dastasi bilan asta urib, taqillatdi.

— Kim? — dedi Sabohiddin uyqu aralash.

— Taqsir, otlaning, begim yoʻqlayaptilar sizni, — dedi kutilmagan mehmon past ovoz bilan.

— Nima uchun? Tinchlikmi?

— Tinchlik. Tez boʻling. Vaqt gʻanimat.

Ichkari uydan Sohiba ayaning ovozi keldi. Sabohiddin oʻsha tomonga oʻtdi. Onasi bilan singlisini tinchlantirib, xayr-xoʻshlashib, toʻrvani yelkasiga tashladi-da, tashqariga chiqdi. Sabohiddin uchun ham ot keltirishgan ekan, katta dovon sari yoʻlga tushdilar. Kecha yarimlagan, charogʻon yulduzlar toʻlin oy izmiga boʻysunib, goʻyo yerga ayoq ufurardi.

Tong otdi. Kun mashaqqatli yoʻl azobi bilan oʻtdi.

Qarorgohga shom qorongʻisida yetib bordilar. Otlar ham xoridi. Oʻzlari ham holdan toydilar.

Sabohiddin otdan tushib, oq oʻtov sari yurdi. Qora chiroq ichkarini xira yoritib turibdi. Norxoʻja yonboshlab, Ahmad dev esa chordana qurib olgan. Oʻrtada dasturxon yozigʻliq. Norxoʻja Sabohiddinni koʻrib qoʻzgʻaldi. Ruhiyati horgʻin boʻlsa-da, iliq soʻrashdi.

— Tinch keldilaringmi? — dedi fotihadan soʻng.

— Alhamdulillah. Dovondan oʻtishda bir oz urinib qoldik chamasi.

— Iloj qancha. Ilgarilari bunaqa paytda esi bor odam dovonga yaqinlashmasdi. Xudo xohlasa, yana oʻsha kunlarga yetib qolarmiz.

— Insha Oллоh. Kela-kelguncha nima gap ekan, deb xavotirda boʻldim.

Norxoʻja miyigʻida kuldi.

— Sizni xiyla azobga qoʻyibmiz-da. Xavotirli yumush yoʻq. Hamma ish joyida. Sizni bir

quvonchli xabardan ogoh qilib qo'yay, deb yo'qlatgan edim.

— U holda, nur — alannur, taqsir. Bu quloqlar shodiyona xabarlarga chanqoq bo'lib qoldi.

— Biz sho'rolar bilan yarashishga ahd qildik. Ortiqcha qon to'kmay, qurollarimizni ularning oyog'i ostiga tashlab, issiq uyimizda jon saqlaylik, degan niyatdamiz. Siz bunga nima deysiz?

Bunday gap Sabohiddinning yetti uxlab tushiga kirmagan edi. Agar biror murda tirilib kelibdi, deyilsa, ishonardi. Ammo bu gapga... Yo Norxo'ja sinayaptimi? Balki rostdir. Tushida qon ko'rgan edi. Qon yorug'lik deydilar.

— Taqsir, so'zlaringizni sal yanglish angladim shekilli?

— Nazarimda aynan tushundingiz.

— Yo meni sinamoqchi bo'lyaptilarmi?

Norxo'ja kulib yubordi. Lekin Ahmad devning yuzida o'zgarish sezilmadi. U chordana qurganicha piyoladagi ikki qultumgina choyni aylantirib, o'y surardi. Go'yo Sabohiddin bilan qo'rboshining suhbatlari qulog'iga kirmayotgan edi.

— Sizni sinab esimni yebmanmi, mulla Sabohiddin, nafsilamrini aytyapman.

— Bu qadar osonlik bilan bo'yin egish...

— Nomardning ishi! Ha! Dev, eshitdingmi, mulla ham shu fikrda. Lekin mening qarorim qat'iy. Xoliqberdi to'raga qo'shilib, bolshavoylarga taslim bo'laman.

Sabohiddin nima deyishni bilmadi.

— Gap bunday, mulla Sabohiddin, taxminim to'g'ri chiqib, to'raning sho'rolar bilan yarashishi aniq bo'ldi. To'rtinchilar bizni ayri-ayri qilib, birma-bir yanchib chiqishlari mumkin. Kuchimiz anchayin qirqilgan. Shuning uchun hiyla ishlatmasak bo'lmaydi. Beklarimning ichida bu hayotdan norozi bo'lib yurganlar bor. Shularni olib Xoliqberdi bilan birga bo'yin egib boraman. Qolgan asl beklarimga Ahmad dev bosh bo'lib Shermatga qo'shiladi. Siz ham men bilan birga borasiz. To'raning mingdan ziyod beklarini ham Shermatga qo'shishga ulgurdik. Xoliqberdi taslim bo'lgach, Shermatning payiga tushishadi. Ana shunda biz xoin bilan hisob-kitob qilamiz.

— Taslimning boisi faqatgina undan qasd olishmi?

— Meni shu qadarli farosatsiz, deb o'ylaysiz, chog'i-a, mulla Sabohiddin?

— Afv eting, taqsir, menda sira bunday o'y bo'lgan emas. Faqat maqsadingizni anglab yetishga fikrim ojizlik qilib qoldi.

— Har bir ishning vaqt-soati bor. Xudo xohlasa, birin-sirin barcha ishlardan ogoh bo'lib borasiz. Sizga hozir faqat bir narsani aytib qo'yay: men qo'limga qilich olganimda bo'ynimga o'limni ham olganman. Azroil, men qaerda bo'lmay, bir kunmas-bir kun jonimni oladi. Men Xudodan bir narsanigina so'rayman: meni sharmandalik kafaniga o'ramasin. Jag'imni «xoin» deb tang'ishmasin. Shuni bilib qo'ying, mulla, agar biz bugun xoinlik qilsak, jon rohatini o'ylasak, ertaga zuryodlarimiz bizni la'natlashadi. Biznigina emas, «shu xezalaklarni tuqqanga ming la'nat» deb onalarimizni ham qarg'ashadi. Men bunga yo'l qo'ymayman. So'nggi nafasim chiqquncha olishaman. Tirnoqlarim ko'chguncha tirnayman, tishlarim yemirilib bitguncha tishlayman. Men

uchun boshqa yo‘l yo‘q. Siz uchun ham! Buni fahm eting, mulla! «Jihod» degan edingiz. Haqiqiy jihod ana endi boshlanadi.

Norxo‘ja chiroyli so‘zlar tizimini kuyunib aytgan bo‘lsa-da, Sabohiddin uning gaplariga ishongisi kelmadi. Suyagi yo‘q til sayrayverar ekan, dilda bir pokizalik, bir cho‘g‘ bo‘lmasa jonsiz so‘zlar tezgina o‘lar ekan. Sabohiddinning nazarida qo‘rboshining tilidan uchgan so‘zlar aks-sado bermay, o‘laverdi... o‘laverdi...

Sabohiddin bu odamdan durustroq mujohid chiqishiga ishonmasdi. Uning mahdi haqidagi gaplarini hali unutmagandi. Garchi bu telbalarcha rejasidan boshqa so‘z ochmagan bo‘lsa-da, uning qalbida yovuzlik qushi tuxum bosib yotganini Sabohiddin his qilib turardi. Shu bois ham endi bosilajak har bir qadamidan ehtiyot bo‘lishi joizligini angladi. Sabohiddin qo‘rboshining g‘azabiga uchrashidan yoki o‘limdan cho‘chimasdi. U niyatiga yetmay, bemaqsad o‘lim topishdan qo‘rqardi...

Uch kundan so‘ng olti yuzdan ziyod otliq dovon oshib o‘tib, Shohimardon tomon yo‘l oldi.

Quyoshning o‘limtik nurlarida sal harorat sezildi. Adirlarning etaklari mosh-guruch bo‘lib qoldi. Tabiatning zirillatadigan qahri o‘rnini dilxush havo egallay boshladi. Ana shunday bir damda ular Xoliqberdi to‘raning lashkarlariga qo‘shilib, Iskobil sari yurdilar. Peshindan so‘ng manzilga yetishdi. «Tartib bilan qator saf tortilsin!» degan buyruq bo‘ldi. Sabohiddin lak-lak lashkarning bir yerga to‘planishini xayoliga keltirmagan edi. Saf qaerdan boshlanib, qaerda tugaganini bilib bo‘lmaydi. Hammada miltiq, yelkasi osha o‘qdon. Otlar uchaman, deb turibdi. «Norxo‘janing, orqavoratdan so‘kingani bilan, to‘ramga bo‘ysunishida gap bor ekan», deb o‘yladi Sabohiddin.

Guzarda jonlanish sezildi. Bir guruh otliq kirib keldi.

— Hov anavi oldinda kelayotgan Nizomiddinxo‘ja degani. Frunzening ishonchli odami ekan. Akangizning ulfati. Bachchag‘ar xo‘ja nomiga ham isnod keltiribdi. Xudo xohlasa, xo‘ja bo‘lib tug‘ilganiga ham pushaymon yeydi.

— Taqsir, siz hozir unga taslim bo‘lyapsiz, — dedi Sabohiddin ovozi pastlatib.

— Mulla, qo‘chqor zarb bilan kalla qo‘yish uchun orqaga tisariladi, hech ko‘rganmisiz?

Sabohiddin javob bermadi. Saf oldida Xoliqberdi to‘ra paydo bo‘ldi. U oq otda, jigarrang chakmon kiygan, boshida qunduz telpak. Qo‘lidagi qilichni o‘ynatgancha otini yo‘rttirib borib, Frunzening odamlariga peshvoz chiqdi. Nimadir dedi. Lekin Sabohiddin uning gaplarini eshita olmadi. Otliqlar orasida akasini ko‘rib, yuragi hapriqib ketdi. Keyin Xoliqberdi to‘raning aslahalarini yechib, yerga qo‘yganini ko‘rdi. So‘ng guzar o‘rtasida qurollar uyumi qad ko‘tara boshladi. Akasi bu uyum orqasida ko‘rinmay ketdi.

Norxo‘ja sulhdan so‘ng ham Sabohiddinga ruxsat bermadi. Sabohiddin Marg‘ilon masjididagi mutavallining uyida qo‘noq bo‘ldi...

... Hamal keldi, amal keldi. Sumalak qaynatish uchun doshqozonlar osildi. Marg'ilon atrofidagilar ikki yillik besaranjomlikdan so'ng erkinroq nafas olib navro'zni bayram qilishdi. Saylgohlar odamlarga to'ldi. Navro'zning birinchi kuni Sabohiddinni akasi chaqirtirdi. Harbiy aslahalarini taqib olgan Jamoliddin ukasining salomiga alik olmadi. Otdan ham tushmadi.

— Nimaga qishloqqa ketmayapsan?

— Navro'z o'tsin.

— Shu bugunoq jo'na. Qaytib kelganimda bu yerda qorangni ko'rmay. Bo'lmasa...

Norxo'ja qani?

— Yaqin-atrofdadir?

— Nima qilmoqchi u, pisib yurishidan bir gap borga o'xshaydi

— Bilmayman...

— Bilmaysan-a?..

— Xudo ursin, maqsadidan xabarim yo'q.

— Bo'pti, borib narsalaringni yig'ishtiraver.

— Aka, Sojida haqida g'alati gaplar eshitdim?

— Qanaqa gap?

— Uni o'qishga yuborar emishsizlar?

— Ha, nima edi?

— O'qisa, demak, rost ekan-da?

— Chaynalmay ochiqroq gapir.

— O'qisa ochiq yuradigan bo'ladimi?

— Ha.

— U holda... buzuqlik...

— Buzuqlik qonida bo'lsa ochiq yursa ham, paranjida bo'lsa ham baribir. Bitta buzuqni deb hammasini chordevor ichiga qamash kerakmi? Ayol ham odam. Odamday yashasin endi. Senga o'xshagan mullalar fisqu fasod to'qiyverib, ularni qon qilib yuborishdi-ku.

— Aka!

— Bas qil. Hozir aytishadigan payt emas. Gaping bo'lsa yig'ib tur, uyda gaplashamiz.

Jamoliddin shunday deb otga qamchi bosdi.

Ertasi masjidga Norxo'ja kirib keldi.

«Tezda otlaning, yo'lga tushamiz, — dedi u. Qo'rboshining o'zi safarga tayyor edi, shuning uchun Sabohiddinni shoshiltirdi.

Ular o'nta o'zlarining yigitlaridan, beshta sho'ro askarlaridan olib Rishton tomon yurdilar.

— Taqsir, bir gap bo'ldimi, yana aslahalarni taqib olibsiz? — deb so'radi Sabohiddin shahardan chiqishgach.

— Sobiq beklarimdan bir qanchasi Shermatga qo'shilib beboshlik qilayotgan ekan, shularni insofga chaqirgani boryapmiz. Xoliqberdi Shermatning oldiga ketgan.

Norxo‘ja boshqa yigitlar oldida sirni fosh qilmaslik uchun gapni aylantirgan bo‘lsa-da, Sabohiddin uning maqsadini tushundi. Qasos oni yaqinlashganini, birga ketayotgan yigitlarning, ayniqsa qi-zil askarlarning taqdiri allaqachon hal etilganini fahmladi.

Yo‘llar tinch. Norxo‘ja bilan Sabohiddin oldinda. Otliqlar bir-birlari bilan deyarli so‘zlashishmaydi.

Bahor oftobi ularni bir oz lanj qilgan, ko‘z ba‘zan uyquga tortib ketardi. Rishtonga oqshomda kirib kelib, Ko‘rshermatga qo‘shilib ketgan Karimboyning qo‘rg‘onida tunashdi. Yarim kechada olatasir boshlandi-yu, dam o‘tmay tindi. Hovlida besh-olti kishi mash‘ala ko‘tarib turar, yerda esa Sabohiddinning hamrohlari cho‘zilib yotardi. Sabohiddin mash‘ala ko‘targanlar orasida Ahmad devni ko‘rib, tinchidi. Ammo, u bekboshiga yaqinlashib: «Iblis, sotqin!» deb qamchilay ketgach, lol qoldi. So‘ng qamchi o‘z yelkasiga ham bir-ikki tushdi. Ahmad dev: «Sotqinlarga o‘lim!» deb baqirib, qolgan qizil askarlarga o‘q uzdi. To‘rt kishini yer tishlatib, beshinchisiga qamchi urdi. — Sen tirik qolasan. Xo‘jayinlaringga sovg‘a berib yuboraman, — dedi unga. So‘ng yigitlariga qarab buyurdi. — Sotqin qo‘rboshining miyasi aynib qolibdi. Bunday miyani ko‘tarib yurish har qanday gavgaga malol. Yelkasini yengillashtirib, achigan kallani bolshavoylarga sovg‘a qiling.

Norxo‘jani sudrab olib chiqishmoqchi bo‘lishdi. Qo‘rboshi dod soldi. Sabohiddinni ham turtib ko‘cha tomon haydadilar. Biroq kutilmaganda ko‘chaga chiqishlari bilan muomala o‘zgardi. Norxo‘ja, unga tegishmasa ham baqirar, tez-tez yechinardi. Yigitlarning biri uning kiyimlarini olib nari ketdi, Ahmad dev esa unga boshqa ust-bosh berdi. Qorong‘i ko‘cha bo‘ylab yurishgach, otlarga mindilar. Ahmad dev qoldi. Ammo qishloqdan chiqishga ulgurishmay, ularga yetib oldi.

— Hamma ish tinchidimi? — dedi Norxo‘ja otga yengil qamchi urib.

— Aytganingizday bo‘ldi, begim. Qizil askarni otga mingazib, oyog‘idan bog‘ladim.

Xurjunga Tilavoldining kallasini soldim. «Sotqinning jazosi shu!» deb ikki enlik xat ham tashlab qo‘ydim. Omma soqolingizni oldirib, yaxshi qilgan ekansiz. Chippa-chin ishonishadi endi.

— Kallani ko‘rib esi og‘ib qolgandir?

— Yo‘q, diydasi qattiq ekan, zang‘arning.

— Taqsir, Tilavoldining kallasini, dedingizmi?— deb so‘radi Sabohiddin.

— Ha.

— O‘zlarining jiyanlarimi?

— Ha, jiyanim. Uni xayrli ish yo‘lida qurbon qildik.

Sabohiddin yoqa ushladi. Bunday ishlardan keyingi paytlarda hayratga tushmay qolgan bo‘lsa-da, vujudi larzaga keldi. Qarorgohda Tilavoldi bilan qilgan suhbatlarini eslab, qult etib yutindi. Norxo‘ja undagi o‘zgarishni sezmay, so‘zini davom ettirdi:

— Muhammad alayhissalomning qaysi bir katta bobolari zam-zam bulog‘ining suvini ko‘paytirib ber, deb Tangriga yolvorib, farzandlaridan birini qurbon qilgan ekanlar.

To‘g‘rimi? Aziz-avliyolar bir qultum suv uchun farzandlarini xudoyi qilganlarida, biz

yurtning halovatini ko‘zlab, bir kishini qurbonlikka atasak ayb emasdir?

— Din at-tavhidda qurbonliqqa odam.. so‘yish taqiq etilgan.

— Shundaymi? Biz bundan bexabar ekanmiz. Ollohning o‘zi kechiradi gunohlarimizni...

Otlarga achchiq qamchi urildi. Sabohiddin orqada qoldi.

— Mullangizning fikri buzilmadimikin? Orqada qolyapti, — dedi Ahmad dev.

— Yo‘q, ketmaydi. Undan ko‘nglim to‘q. Chizgan chizig‘imdan chiqmaydi.

— Unga sovg‘a olib keluvdim.

— Qanday sovg‘a?

— Akasining kallasini.

— Jamol o‘risnimi? Qaerda ko‘rding uni?

— Xoliqberdi bilan birga kelgan ekan. Tinchitib qo‘ya qoldim. Sheramat qo‘rboshi sizga ham sovg‘a atagan ekanlar, uni ham olvoldim.

— Nima ekan?

— Ozgina zebi-ziynat. Yo‘l xarji... Keyin G‘uljadagi og‘a-inilariga ko‘rsatsin, deb Xoliqberdining kallasini berib yubordilar.

— Obbo bachchag‘ar, ko‘r chaqqonlik qilibdi-da, uning kallasini o‘zim olib, bir rohatlanmoqchi edim. Sovg‘alar qani?

— Xurjunda.

— Jamolnikini tashlab yubor, ukasi ko‘rmasin.

— Ko‘rgani ma‘qulmikin?

— Bo‘lmasa o‘tib ketgunimizcha indamay tur.

Tongda ularni uch yuzga yaqin yaxshi qurollangan yigit kutib oldi. Norxo‘ja odamlarni shoshirar, dam olishga deyarli ruxsat bermasdi. Qashqar yo‘liga chiqishgach, Sabohiddin Norxo‘janing niyatini angladi. Demak, u xorijga o‘tib ketmoqchi. Shuning uchun ham: «Qaerga ketyapmiz?» degan savoli javobsiz qolgan ekan-da.

Yo‘l yuqorilagani sayin yurish og‘irlashdi. Otlar charchadi. Odamlar ham holdan toydi. Jar yoqasidagi tor so‘qmoqlarda otlar hurkiydi. Besh-olti ot pastlikka quladi. Bir dovonni oshib o‘tishgach, Norxo‘ja hordiq chiqarishga ruxsat berdi. Shunda Sabohiddin orqaga qaytish uchun qo‘rboshidan izn so‘radi.

— Sizning maqsadingiz aniq, u yerdan lashkar to‘plab qaytasiz. Begona yurtlarda mening yurishimga hojat bormikin? — dedi u.

— Islom lashkarlarining safi siyraklashib qoldi. Har bir odam hisobli. Siz qaytsangiz, izingizdan o‘ntasi ergashadi. Qo‘rqmang, G‘uljada zerikib qolsangiz, qaytarib yuboraman. Dunyoni ko‘rganingiz qoladi.

— Dunyoni ko‘rish qochmas. Men yaqin-yiroqlarim bilan xayr-xo‘shlashganim ham yo‘q edi.

— Kim xayrlashibdi? Menmi? Bu gaplarni qo‘ying, mulla. «Jihad, jihad!» deb og‘iz ko‘pirtiruvchi sizmidingiz? Bir cho‘qishga chidamay qochmoqchimisiz?

Sabohiddin lab tishladi-yu, indamadi.

Ular yana yo'lga tushdilar. Kechga yaqin pistirmaga duch keldilar. Sabohiddin chegaraga yaqinlashganlarini shunda bildi. Olishuv uzoqqa bormadi. Norxo'ja o'liklarni ko'mishga ham ruxsat bermay, yo'lda davom etdi.

Yurish tobora og'irlashdi. Havo yetishmaydi. Suv ichib qo'ygan sakkizta ot shishib o'ldi. Sulayib, holdan toygan yigitlar orqada qolib ketaverdilar. Tungi sovuq zirillatib yuboradi. Ertalab qorli cho'qqilarga yetib oladilar. Norxo'ja shuni o'ylaydi. «Qor ko'chmasa edi», deb xavotir oladi. Xudodan madad so'raydi. Eng xavfli manzilga yetishganini faqat u bilan Ahmad dev biladi. Boshqalar avvallari bu yo'ldan yurmagan.

Norxo'janing kutgani bo'ldi. Oqshomga yaqin qor ko'chdi. Qancha yigit ko'chki ostida qoldi. Qanchasi qutuldi, bilmaydi. Oldinda kelayotganlardan o'ttizga yaqini bu ofatdan omon chiqdi. Orqada kelayotgan-lar balki sog' qolgandir. O'rtadagilardan esa umid yo'q...

Sabohiddin iziga qaytajagini yana aytdi.

— Olloh bizning yo'limizni to'sdi. Qilayotgan ishimizdan norozi, — dedi u.

— Bizni omon saqlab qoldi-ku? — dedi Norxo'ja.

— Olloh gunohlarimizni yuvishga imkon yaratib, jonimizni qaytarib berdi.

— Biz gunohlarimizni yuvish uchun ketyapmiz.

— Men qaytaman.

— Qo'rqupsizmi?

— Men faqat Ollohning g'azabidan qo'rqaman. Borgim yo'q.

— Hammayoqni qor bosdi-ku, qanday qaytasiz?

— Bir amallab o'taman.

— Yo'q, mulla, bu xayolni miyangizdan chiqarib tashlang. Siz men aytgan ishni qilasiz.

— Nima uchun?

— Sababi ko'p. Aytaylik, siringizni yashirganim uchun.

— Qanday sir?

— Ma'mur boyvachchaning o'limi menga ham ma'lum. Ammo siz Ahmad devning kimligini yaxshi bilmaysiz. U boyvachchaning O'shdagi bo'lası. Dev qotilni bilmaydi. Men esa unga aytmayman. Eski yarani qo'zg'ashning nima hojati bor? Qolaversa, hisobli dunyo deganlaridek, yelkangizdagi qarzni uzishingiz kerak. Akangizning jonini, singlingizning nomusini saqlab qoldim. Bu anov-manov gap emas, mulla, o'ylab ko'ring. Men Norxo'ja qo'rboshiman, a? Hadeb noz-firoq qilavermang. Achchig'im chiqsa... Jiyanimni ham ayamadim, a?

Sabohiddin u bilan tortishish ortiqchaligini bilib, indamadi. Fursat poylamoqni lozim ko'rdi. Sukutni rizolik alomati, deb fahmlagan qo'rboshi gapini davom ettirdi:

— Biz bir-birimiz bilan achchiqlashmasligimiz kerak, mulla. Esingizdami, mahdi haqida gapirgan edim. Shu rejalarni amalga oshirish fursati keldi. Rishtonda Norxo'janing, ya'ni mening kallam olindi. Hozir hamma meni o'ldiga chiqargan. Dushmanlarimning kayfi chog', mahdi uchun yana nima kerak. Qashqarga borgach, siz Makka sari otlanasiz. Xarajatlarni men ko'taraman. Uyingizga Sabohiddin hoji bo'lib qaytsangiz yomonmi?

Mana shu yaxshiliklarim evaziga «Islom yurti uchun Xudo Norxo‘jani jonini qaytarib berdi», deb gap tarqatasiz. Bor yumushingiz shu!

Sabohiddin yaxshilik bilan javob ololmasligini bilib, qochishni xayol qildi. Qattiq-quruq so‘zlari uchun qo‘rboshidan uzr so‘radi.

Tog‘ning tungi ayozidan ham uyqu zo‘r kelib, barcha pinakka ketdi. Faqat Sabohiddin uxlamadi. Tun yarimlaganda o‘rnidan turdi. Yonidagi xurjunni asta ko‘tardi-da, iziga qaytdi.

Erta tongda Norxo‘jani Ahmad dev turtib uyg‘otdi.

— Begim, mullangiz qochibdi?

— Qayoqqa qochadi?

— Qayoqqa qochardi? Zang‘ar, mening xurjunimni ko‘tarib ketibdi.

— Nima bor edi?

— O‘zining narsalari... Qiyomat qarzdand qutulibman. Ozgina tilla bilaguzuklar ham bor edi. Orqasidan tushamizmi?

— Yo‘q, — dedi Norxo‘ja bir oz o‘ylanib, — orqaga qaytish xosiyatsiz. Hali qochganiga pushaymon yeydi. Qaytgan kunim birinchi bo‘lib shu mahluqning terisini shilaman.

Ular yana yo‘lga tushdilar.

... Sabohiddin xurjunni yelkasiga olib uzoq yurdi. Ko‘chki bosgan joyga yetib kelguncha oyoqlari qaqshab ketdi. U hali ko‘chki nima ekanini bilmasdi. Belga qadar qorga botgan kezlarda iziga qaytganidan pushaymon bo‘lar, chiqib olganda esa: «Ota yurtdan uzilgandan ko‘ra muzlab o‘lganim afzal», deb qo‘yardi.

U oqshomga borib sillasi quriganini, ochiqqanini sezdi. To‘xtadi. Tamaddi qilib olish uchun xurjunni qo‘ydi, o‘tirib nafasini rosladi. Keyin qo‘lini xurjunga tiqdi, Silliq, sovuq, yumaloq bir narsaga panjalari tegib ketdi. Seskandi. Xurjunni ochib, ikki qo‘llab uni chiqardi. Chiqardi-yu, serrayib qotib qoldi. Nafasi ham, yurak urishi ham to‘xtadi. U xurjundan akasining kallasini olgan edi!..

Ana shunda...

Tog‘lar ham qotib qoldi. Osmon ham. Dunyoning hayot tomirlaridan jon chiqib ketdi.

Bir zum, faqat bir zum shunday bo‘ldi. U qo‘lidagi kallani tashlab yubordi. Akasining kesilgan boshi qorga cho‘kdi. Sabohiddinning qalbidan otilgan faryod sukunatni qalqitib yubordi. Tog‘lar aks-sado berdi. Yo‘q, sado emas bu. Tog‘lar ham faryod chekdi. Bu faryodni qorlar o‘ziga shima olmadi — osmon bag‘riga singdirdi.

Hozirgina oqligi bilan ko‘zni qamashtirayotgan qor bir nafasda qop-qora bo‘lib qoldi. Keyin asta qizardi. Cho‘qqilardan qip-qizil qon oqib kela boshladi. Issiq qon

Sabohiddinni ham qa'riga tortib, avval tovonini kuydirdi, keyin badaniga tarqaldi. So'ng miyasi qiziy boshladi. Tomog'i qurib, qonni simira ketdi. Simirgan sayin ichi kuyaverdi. Keyin qon qorga singib, atrof asta oqardi. Shunda Sabohiddin qorga botib turgan kallani avaylab qo'lga oldi. Yumuq ko'zlarni, o'siq qoshlarni siladi. Silay turib vujudidan yana faryod otilib chiqdi.

Osmon qa'riga ikki kungacha faryod otilib turdi. Keyin bu alamli ovoz boshqa yerlarga ko'chdi.

Sabohiddin ozib-to'zib ketdi. Borar joyini ham unutdi: telba bo'lib qoldi. Kallani qo'ldan qo'ymay tentirab yuraverdi. Bir yerda oyog'i toyib, pastga qarab yumalaganda uni yo'qotdi. Alam bilan nola chekdi. Oxiri bir dumaloq toshni kalla xayol qilib avaylab oldi. Qosh-ko'zni izladi. Topolmay uvvos solib yig'ladi. Lekin uni tashlab yubormadi. Ehtiyotlab ko'tarib yuraverdi.

Oradan bir necha kun o'tgach, savdo vajidan Qashqarga borib-kelib yuruvchi o'zbeklar uni ko'rib qolib, xachirga mingashtirib oldilar.

Charx urayotgan quzg'unlar yemishlaridan mahrum bo'ldilar. Ko'chkini pastlab o'tgan savdogarlar Sabohiddinning yig'isidan bezor bo'lib, uni yana tashlab ketdilar.

* * *

Mudhishlikning guvohi bo'lgan Rhaq derazadan nari ketdi. Boshidan bunday azoblarni kechirib, oxir-oqibatda charm qoplangan taxta so'rida itoatkorlik bilan yotgan Sabohiddinga boshqa qarab turolmasdi. Yuksak salohiyat egasi bo'lgan, ammo bu imkonni kerakli yo'nalishga mutlaq sarf etolmagan, mavhum maqsad yo'lga tushib, o'zgalar niyati uchun qobiliyatini qurbon qilgan Sabohiddinning taqdiri Rhaqning yurak-bag'rini ezib yubordi.

Dilmurod esa nima voqea yuz berganini bilolmay gangib o'tiribdi. Agar Sabohiddinning boshiga tushgan kulfatlar unga ham ro'para qilinguday bo'lsa, esini yo'qotib qo'yishi aniq. Odam bolasi tishini-tishiga qo'yib har qanday azob-tashvishlarga chidasa ham, miyasi oxir-oqibat bu yukni ko'tarolmaydi. Odamlar o'z a'zolarining imkonini bilmagan holda tabiat qoidalariga qarshi turmoqchi bo'ladilar. Tabiatdan hech qachon ustun kelish mumkin emasligini bilmaydilar.

Eshik ochilib, ostonada Dilmurod ko'rindi.

Uning ruhi anchayin past, ko'ngliga hech nima sig'masdi. Devonaning mavhum harakatlari, TETning hali mukammal emasligi, uni takomilga yetkazish uchun ko'p ish qilish kerak ekani Dilmurodning fikrini band etgan edi. U bir-bir bosib Rhaq-Mirzavoyning yoniga o'tirdi.

— Biz muolajani kech boshladik, shuning uchun tushunib bo'lmaydigan voqealar yuz

beriyapti, — dedi Dilmurod hamkasbiga.

— Hozircha hamma kasallikni ham so‘nggi bosqichda davolashga to‘g‘ri kelyapti, — dedi Rhaq unga dalda berish uchun. Ammo uning gapi olovga yog‘ sepganday bo‘ldi.

— Xuddi shu meditsinaning eng katta aybi, — dedi Dilmurod qizishib. — Biz hali odam anatomiyasini tuzuk bilmaymiz. Ha, yuzaki bilamiz. Odam miyasiga homilaning taxminan o‘n sakkiz-yigirmanchi kuni asos solinadi. O‘sha ondan boshlab har daqiqada o‘rtacha yigirma ming asab hujayrasi tug‘iladi. Biz tekshirishni, o‘rganishni xuddi shu damdan boshlashimiz kerak emasmi? Miya asosan ona qornida kamol topar ekan, onaning tashqi muhitdan ta’sirlanishi bolaga kor qilmaydimi? Masalan, och-nahor bo‘lsa, xo‘rlansa, tashvish cheksa... daqiqasiga yigirma ming hujayra tug‘ilarmikin? Meningcha yo‘q. Demak, miya bir me’yorda shakllanmaydi. Yoki, yigirma yoshli odamning miyasi o‘rtacha bir ming to‘rt yuz gramm. Uch yoshli go‘dakniki esa bir ming ikki yuz gramm. O‘rtacha o‘n yetti yilu yana ikki yuz gramm farq bor. Yangi tug‘ilgan go‘dak miyasining og‘irligi uch yuz qirq gramm bo‘lsa, dastlabki uch yilda sakkiz yuz oltmish, keyingi o‘n yetti yil ichida esa ikki yuz grammga oshadi. Demak, biz ana shu dastlabki uch yilga ko‘proq e’tibor berishimiz kerak emasmi? Ana shularni tadqiq qilish o‘rniga, xastalik so‘nggi nuqtaga kelganda yugurib qolamiz.

— Hadeb kuyinavermang, Dilmurodjon, axir mashoyixlar: «Musulmonchilik ham asta-sekin», deganlar-ku.

— E, — Dilmurod qo‘l siltadi, — asta-sekinlikning vaqti o‘tdi. Zamonni qarang, zir titrab turibdi...

Dilmurodning gapi og‘zida qoldi. Bo‘lag‘ada Devonani ko‘rib ikkovi ham o‘rnidan turdi. Devona past bo‘yli to‘ladan kelgan Dilmurodni, qoruvli Rhaq-Mirzavoyini endi ko‘rayotganday ko‘zlarini chaqchaytirdi-da, asta burilib, ko‘chaga chiqib ketdi.

* * *

Mudhishlikning guvohi bo‘lgan Rhaq derazadan nari ketdi. Boshidan bunday azoblarni kechirib, oxir-oqibatda charm qoplangan taxta so‘rida itoatkorlik bilan yotgan Sabohiddinga boshqa qarab turolmasdi. Yuksak salohiyat egasi bo‘lgan, ammo bu imkonni kerakli yo‘nalishga mutlaq sarf etolmagan, mavhum maqsad yo‘liga tushib, o‘zgalar niyati uchun qobiliyatini qurbon qilgan Sabohiddinning taqdiri Rhaqning yurak-bag‘rini ezib yubordi.

Dilmurod esa nima voqea yuz berganini bilolmay gangib o‘tiribdi. Agar Sabohiddinning boshiga tushgan kulfatlar unga ham ro‘para qilinguday bo‘lsa, esini yo‘qotib qo‘yishi aniq. Odam bolasi tishini-tishiga qo‘yib har qanday azob-tashvishlarga chidasa ham, miyasi oxir-oqibat bu yukni ko‘tarolmaydi. Odamlar o‘z a’zolarining imkonini bilmagan holda tabiat qoidalariga qarshi turmoqchi bo‘ladilar. Tabiatdan hech qachon ustun kelish mumkin emasligini bilmaydilar.

Eshik ochilib, ostonada Dilmurod ko‘rindi.

Uning ruhi anchayin past, ko'ngliga hech nima sig'masdi. Devonaning mavhum harakatlari, TETning hali mukammal emasligi, uni takomilga yetkazish uchun ko'p ish qilish kerak ekani Dilmurodning fikrini band etgan edi. U bir-bir bosib Rhaq-Mirzavoyning yoniga o'tirdi.

— Biz muolajani kech boshladik, shuning uchun tushunib bo'lmaydigan voqealar yuz beryapti, — dedi Dilmurod hamkasbiga.

— Hozircha hamma kasallikni ham so'nggi bosqichda davolashga to'g'ri kelyapti, — dedi Rhaq unga dalda berish uchun. Ammo uning gapi olovga yog' sepganday bo'ldi.

— Xuddi shu meditsinaning eng katta aybi, — dedi Dilmurod qizishib. — Biz hali odam anatomiyasini tuzuk bilmaymiz. Ha, yuzaki bilamiz. Odam miyasiga homilaning taxminan o'n sakkiz-yigirmanchi kuni asos solinadi. O'sha ondan boshlab har daqiqada o'rtacha yigirma ming asab hujayrasi tug'iladi. Biz tekshirishni, o'rganishni xuddi shu dandan boshlashimiz kerak emasmi? Miya asosan ona qornida kamol topar ekan, onaning tashqi muhitdan ta'sirlanishi bolaga kor qilmaydimi? Masalan, och-nahor bo'lsa, xo'rlansa, tashvish cheksa... daqiqasiga yigirma ming hujayra tug'ilarmikin? Meningcha yo'q. Demak, miya bir me'yorda shakllanmaydi. Yoki, yigirma yoshli odamning miyasi o'rtacha bir ming to'rt yuz gramm. Uch yoshli go'dakniki esa bir ming ikki yuz gramm. O'rtacha o'n yetti yilu yana ikki yuz gramm farq bor. Yangi tug'ilgan go'dak miyasining og'irligi uch yuz qirq gramm bo'lsa, dastlabki uch yilda sakkiz yuz oltmish, keyingi o'n yetti yil ichida esa ikki yuz grammga oshadi. Demak, biz ana shu dastlabki uch yilga ko'proq e'tibor berishimiz kerak emasmi? Ana shularni tadqiq qilish o'rniga, xastalik so'nggi nuqtaga kelganda yugurib qolamiz.

— Hadeb kuyinavermang, Dilmurodjon, axir mashoyixlar: «Musulmonchilik ham asta-sekin», deganlar-ku.

— E, — Dilmurod qo'l siltadi, — asta-sekinlikning vaqti o'tdi. Zamonni qarang, zir titrab turibdi...

Dilmurodning gapi og'zida qoldi. Bo'sag'ada Devonani ko'rib ikkovi ham o'rnidan turdi. Devona past bo'yli to'ladan kelgan Dilmurodni, qoruvli Rhaq-Mirzavoyni endi ko'rayotganday ko'zlarini chaqchaytirdi-da, asta burilib, ko'chaga chiqib ketdi.

Ertalab shifoxonaga yetib ulgurmagan ham ediki, Dilmurodni bir bola chaqirdi. U to'xtab, orqasiga qaradi. Yugurib kelayotgan bola hansiraganicha gap boshladi:

— Propesur tog'a, jinni o'lib qolibdi.

— Nima deding?

— O'zini osib qo'yibdi.

— Qaerga?

— Abdulhay amakimizning bog'iga. Shiypon qurilayotgan bog' bor-ku, ashi yerda.

Dilmurod qadamini tezlatdi. Abdulhayning bog'iga odamlar to'plangan. Murda yerga olib qo'yilgan edi. O'rik shoxida sirtmoq osig'liq, pastda esa... go'r qazilgan edi. «Darrov ulgurishibdimi, nimaga bu yerga qo'yishmoqchi», deb o'yladi Dilmurod murdaga yaqinlashib. U Devonaning mijjalarini qayirib ko'rdi. Kimdir murda ustiga urinib qolgan to'n tashladi. Bu orada halloslab go'rkov yetib keldi. Qazilgan qabrga qarab bosh

chayqadi.

— O‘ziga o‘zi tayyorlab ketibdimi? Tirikligida ham hech kimga og‘irligi tushmagan edi,

— go‘rkov shunday deganicha engashib, lahadga qaradi.

— Shu yerga ko‘mamizmi? Qazigan qabriga qaraganda... — deb so‘radi Dilmurod.

— Duch kelgan joyga qo‘yavermaylik. Hech bo‘lmaganda o‘lganda hamjihat yotishsin.

Devonani hujrasi yaqiniga ko‘mdilar.

Odatda inson bolasi kamdan-kam hollarda g‘alayonga jur‘at etadi. Hayoti davomida o‘nlab, balki yuzlab voqeaga nisbatan bag‘rida isyon uyg‘onsa-da, uni yuzaga chiqarmaydi, bo‘g‘ib yashaydi. Ayniqsa, bu hol Devona- Sabohiddinning hayotida ko‘p bo‘ldi. Sabohiddin umrida ikki marta g‘alayonini jilovlay olmadi. Uning qalbida ko‘z ochgan dastlabki isyon oila nomusini poklashga undadi. Ikkinchi marta jamiyatga, nainki jamiyatga, balki o‘z-o‘ziga qarshi isyonga jur‘at etdi. U ikki martagina g‘alayon qildi. Ammo har ikkala harakati izsiz ketdi. Birinchi gal uning jur‘ati akasiga muhrlandi. Ikkinchi va so‘nggi marta qilgan g‘alayonida u o‘zi go‘r qazib, bosh tomoniga akasidan yagona xotira — askar qalpog‘ini qo‘ygan edi. Ammo odamlar buni anglab yetmay, uni boshqa qabrga ko‘mdilar.

Ko‘p o‘tmay raisning buyrug‘i bilan Devonaning hujrasi buzib tashlandi.

Dilmurod nima qilarini bilmay qoldi. U Devonaning tuzala boshlaganiga ishonardi. Uning o‘zini osib qo‘yishi ham shundan. Lekin Dilmurod buni qanday isbot etadi? Balki Devonaning o‘limida Dilmurodning aybi bordir? Miyasidagi ayrim xotiralar uyg‘onib, uni azobga solgandir? Odamovi bo‘lib qolgani ham shundandir? Norxo‘jani tilga olib talvasaga tushganda, nima uchun tuzukroq ahamiyat bermadi? Mudhish xotiralarining o‘sha kezlari uyg‘ona boshlaganini taxmin qilgan edi-ku? Ha, ayb Dilmurodda. Agar Devona doimiy nazorat ostida bo‘lganda...

Qorlar erib, yerning nami ko‘tarila boshlagach, barcha daladagi ishlar bilan ovora bo‘ldi. Qishloqdagi mudroqlik, dangasalik bahor oftobi bilan hovur singari ko‘tarildi.

Dilmurodga erinchoqlik yuqib samovarxonada Asqaralining suhbatini olay deb chiqqan edi. Guzar tomonga usti berk mashina kelayotganini ko‘rib, Dilmurod sergaklandi. Mashina guzarda to‘xtashi bilan undan ikki noma’lum kishi tushib atrofga alanglab oldi. So‘ng... Anvar tushib samovarxonaga qaradi. So‘ri panjarasiga tirsagini tirab o‘tirgan Dilmurodni ko‘rib ikki kishiga nimadir dedi.

Notanish kishilar tez-tez yurib samovarxonaga ko‘tarildilar. Biri Dilmurodning ro‘parasiga turib oldi, ikkinchisi orqasiga o‘tdi.

— Sen qamoqqa olinding, — dedi ro‘paradagi odam dag‘al ohangda.

Dilmurod qaynotasini qamoqqa olinganini ko‘rgan, bularga gap uqtirish mumkin emasligini bilardi. Shu sababli indamay o‘rnidan turdi.

Nogahoniy bu tashrifdan, bu gapdan hayratga tushgan Asqarali esa Dilmurodga o‘zini qalqon qilmoqchi bo‘ldi.

— Inim, Dilmurodjonning ayblari nima, avval tushuntiring. Yana yanglish kelgan bo‘lmang?

— Sen nari tur, — u bepisandlik bilan shunday deb xuddi xasni surib qo‘ygandek Asqaralini turti.

— Asqarali tog‘a, qo‘ying, bularga bas kelib bo‘lmaydi, — dedi Dilmurod.

— Sen xalq dushmani Razzoqov bilan birga Vatanga qarshi jinoiy ish olib borganda ayblanasan, oldimga tush. Qo‘lingni orqaga qil.

— Hoy, inim, insof qiling, bola-chaqasi shu yerda, ko‘rishib olsin.

— Nari tur.

Bu safar qattiqroq turtgan edi, Asqarali gandaraklab so‘riga o‘tirib qoldi.

Bu voqeani Rhaq-Mirzavoy Asqaralidan eshitib o‘yga toldi. Umidani bag‘riga bosib o‘tirgan Aqidaga qaray olmadi. Aqida jim edi. Uning ko‘z yoshlari qurib bo‘lgan. Yig‘lashga madori ham yo‘q edi.

Rhaq nima deyishni bilmay turganida Aqidaning o‘zi so‘z ochdi.

— Mirzavoy aka, yaxshi ham siz tog‘da ekansiz... Endi bu yerdan tezroq keting. Erta-indin sizni izlab kelishadi. Dadamga yaqin odamlarni terib bo‘lishdi. Endi Dilmurod akamning yaqinlarini terishadi.

— Hech ishongim kelmayapti, — derdi Asqarali, — qanaqa zamon bo‘ldi bu, a?

— Shaytanat zamoni, — dedi Aqida hazin ovozda.

XOTIMA O‘RNIDA

Rhaq ertalab shaharga tushib hujjatlarini surishtirish bahonasida Buxoroga yo‘l oldi. Tangda berilgan ko‘rsatmaga muvofiq, birinchi aloqa muddati yaqinlashgandi. U Qizilqumda qolgan kemaga qaytib, bir-ikki kun tiniqib olmoqchi, ko‘rgan-bilganlarini fikr oynasidan o‘tkazib, hisobot tayyorlamoqchi edi.

Rhaq kemaga kirdi-yu, chaqiriq chiroqlarining tinmay yonib-o‘chayotganini ko‘rib hayron bo‘ldi. Aloqa bog‘lashga hali uch kun vaqt bor edi. Biror kor-hol yuz berdimikin? U kursiga o‘tirib Yer atrofida yo‘ldosh kabi uchayotgan asosiy yassi kema bilan aloqa bog‘ladi. Boshliq darhol yo‘lga otlanishni buyurdi. Boshqa barcha tangliklar kemaga qaytganini aytib, Yerda katta urush boshlanayotgani uchun Tangga qaytishlari lozimligini bildirdi. Rhaq bu yangilikni eshitib, hang-mang bo‘lib qoldi. Axir, odamlar orasida: «Gitler bilan sulh tuzildi, urush bo‘lmaydi», degan gap yurardi-ku! Nahot hamma aldangan bo‘lsa? Nahot qirg‘in boshlansa? Asqarali, Dilmurod, Umida, Aqida, Kesganbelning mehr-oqibatli odamlarining umriga nuqta qo‘yilsa? Rhaq yerliklarni samimiy bir muhabbat bilan sevib qolgan edi. Mana shu Yer, mana shu odamlar uning qalbida izsiz yo‘qolib ketgan mehr, sevgi, oqibat tuyg‘ularini qaytardilar. Endi bu

odamlarni tashlab, qaerga qaytadi? Hissiz yurtigami? Uni kim kutyapti? Uning gapiga kim quloq soladi? Bu yerda-chi? Taraqqiyotni belgilaydigan nodir iste'dod egalari bo'lmish odamlaridan voz kechayotgan jamiyat endi Rhaqqa mehr ko'rgaza olarmikin?

Shu savollar o'tida qovrilgan Rhaq og'ir ish qilib toliqqanday ko'zlarini yumdi. Beozor devona— Sabohiddin, unga mehribonlik qilayotgan Umida, kuyunchak Dilmurod, vafodor Aqida, hazilkash Asqarali, iffatli Saboxon, bir-birlariga oqibatli hamqishloqlar, Shoaziz, Mamarayim kabi temir odamlar ko'z oldidan o'ta boshladilar. Hozir ana shu xilma xil odamlar bilan vidolashib uchib ketishi kerak. Buyruq shunday. Qo'ng'ir murvatni burasa bas. Hammasi ortda qoladi: shirin tush ko'rayotib cho'chib uyg'ongan odam holiga tushadi. Tug'ilib-o'sgan yurtiga qaytish qanchalik lazzatli bo'lmasin, tuyg'ulari tug'ilgan Yerni tashlab ketish azobi shu qadar ulkan edi. Ikki qudratli kuch uni ikki yoqqa tortqilardi. Shu onda, shu nafasda ikki yo'ldan birini tanlashi kerak. O'ylab ko'rishga fursat yo'q. Ikki qudratning biriga mayl berishi shart. Nima qilsin? Hammasini tashlab ketsinmi?

Rhaq entikib ko'zlarini ochdi. Qo'ng'ir murvat... Tang, hissiz hamyurtlari... Ulkan sayyorada bir o'zi tanho... Boshqalar begona! Begona... Yerda-chi?

Qo'ng'ir murvat...

O'sh — Toshkent.
1976-1982